

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN
SURAT.

Manuscripts Library

SDP B.

Coll. No. 561

Title Bhūṣaṇa Sāna Darpaṇa

CHUNILAL GANDHI VIDYABHAVAN, SURAT

Shastri Dinmanishankar Pustak-Bhandara

No. : 861 Subject : Vedānta.

Title : Bhūṣaṇa Sāra Darpaṇa

Author : Hari Vallabha Scribe : -

Date of the work : - Date of the Ms. : V.S. 3584

Place of the work : - Place of the Ms. : -

Size : 9.6" by 4.2" Extent : 87 to 187 foll.

Language : Sanskrit Script : Devanagari

Remarks : Begins abruptly.

तायाः शक्तेरनुपेक्षणाय सादिति भावः अग्रे हीनत्वनिकासदासंदायोपस्थितेः शाब्दबोधे
शब्दात्तद्वर्मावच्छिन्नविषयकशाब्दबुद्धिप्रतितद्वर्मावच्छिन्नार्थनिर्दिष्टविषयकपदज्ञाने
रगांवृत्त्यापदजन्यपदार्थोपस्थितिव्यापारः तांविनातदनुसन्तेः ननु ह्यतिमत्वेन ज्ञातं पदं अ
नानागतशब्दानुसंधाताच्छाब्दबोधात्तदप्यप्रसंगान्नृतिश्च शक्तिरस्य रगा भवद्विविधा तत्रा
र्थपदसंकेतः शक्तिः स चेदप्यदमिममर्थबोधयतु इति पदविशेष्यकेश्वरछात्रमकः अस्मासदा
दपमर्थबोध्यसाकारकपदार्थविशेष्यकेश्वरछात्रोवा विनिगमकाभावात् तया चार्थे वा
धकंपदं वाचकमिति व्यवहियते। आधुनिकसंकेतः परिभाषातपार्थबोधकंपदं परिभाषि
कं। पदानदीहृद्वादिपदं। लस्य रगानुशक्तसंबन्धः तत्कल्पिकाचमुख्या र्थबाधोत्तानतास्यप्यानुप
पत्तिः तथा हि गंगायां घोष इत्यत्र गंगा पदस्य घोषाभाववत्प्रवाहा र्थकत्वेन तीरतास्यप्यकत्व
लोतेतास्यप्यविषयतीरमत्तिविनानुपपद्यमानेन तीरशब्दबोधेन ततमत्तिरास्यते सा च द

भसा:

गापदवृत्तिविनानुपपद्यमानातज्ज्ञानमाक्षिपतिनद्विषयोंगापदनिर्दिष्टातिर्देशक्तिस्तस्य।
 आभावाद्दत्तस्त्रीरस्मारिकाकाचिदन्वेवदृतिः कल्पते। सावगंगापदनिर्दिष्टाशक्यसामीप्य
 नपैवनेतनपेरागच्छमाणातीरंस्मारपत्यनुभावयतिच॥ शक्यादशक्योपस्थिविस्तृत्य
 ध्वराणा उपस्थितिहेतोस्तस्यास्तत्वासंभवान्। नापित्ववोध्यं संबंधः समासशक्तिनिर्देशो
 कपुक्तेः तन्वीश्वरेच्छायाः शक्तिवासंभवः घटदस्यापिपदेशकत्वप्रसंगान्। घटपदाद्यदोचो
 ह्यदृतीच्छायाविषयतयापदेपिसत्वात्तयदिवेश्वरेच्छीयघटपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारता
 निरूपितविशेष्यत्वशक्तिरिति न घटपदेतिप्रसंगः तद्विषयत्वेपितादृशविषयत्वनिष्ठप्रकार
 नानिरूपितविशेष्यत्वस्यतत्रानभ्युपगमादिसुच्यते। तदापिगंगापदातीरबोधस्यापिजाप
 नत्वेनसन्मात्रविषयकेश्वरेच्छीयगंगापदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्व
 रसत्वाच्छतेवनिर्वाहेकतंससणयेतिचेत्तगंगापदवाच्यत्वव्यवहारस्यतीरादावस

पदजन्यबोधविषयतावावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतासंबंधेनेश्वरेच्छेवगंगातीरादव्य
 प्रवाहादोशक्तिस्त्रीरादिनिष्ठविशेष्यतायाश्चगंगादिपदजन्यबोधविषयत्वप्रकारतानि
 त्वेपिनतस्यास्तादृशविषयतात्वेनतादृशप्रकारतानिरूपितत्वमपितुशुद्धविषयतात्वेनैवैव
 पगमान्ततयात्सरात्तन्यथासिद्धिर्नापिविषयत्वसंरासंबंधस्यपदेजन्यजनकभावेसत्ते
 तत्रानिप्रसंगः तत्रत्यस्योपस्थितिनिर्णायकः सादृश्यात्मकः संबंधो गौणीतदतिरिक्तस्तुशुद्धो
 लसरातिव्यवहियते। शुद्धाप्यपारातलसराभेदेनद्विविधा। तत्रमुख्यसंस्थायायां पस्या
 पकत्वमुपादानत्वं। शक्याविषयकत्वस्यायां पस्थितिजनकत्वं तस्यरात्वं यद्योः प्रवेशयगंगाव
 यांघोपदस्यादिकेपयायुधमुदाहरणे। तत्राप्यावाजहत्वायेत्यंत्याजहत्वायेत्युच्यते। तद्वैद्य
 तगरात्तन्वतोवधायाणीतिनैयायिकाभ्याः मीमांसकास्तु। उक्तयुक्तात्सरात्तकपदस्य
 चकत्वपरिहारेपितेश्वरेच्छायाः शक्तित्वं ईश्वरस्यैवानभ्युपगमान्। तन्विच्छायामोश्वरीयत्वात्

भाः साः पादेयमेवंबाधुनिकसंकेतज्ञानादपिशाब्दबोधोदयेनतादृशसंकेतस्यवृत्तिनिर्वाहः आधु-
 कसंकेतत्वेनतासर्वस्यापिहृत्तित्वप्रसंगस्तुन।पदार्थोपस्थितिनिर्वाहकसंकेतस्येववृत्तित्वेन
 तस्यातत्त्वानातज्ज्ञानस्यसाक्षादेवशाब्दधीजनकतयापदार्थोपस्थित्यात्मकव्यापारानपेक्ष-
 रणात्तद्विमुपस्थापितार्थस्वप्रकरणादिनातद्वधारणात्॥आधुनिकसंकेतितदिशादिपदे
 कुचाधुनिकसंकेतस्यप्रागवधारितस्यदिशादिव्यक्तिशाब्दधीजनकेपदार्थोपस्थितौनियामव-
 त्ततद्वृत्तित्वस्यसौलभ्यादितिचेदेवमपिसंकेतस्यनिष्प्रतियोगिनयातदीयोक्तविषयस्यसाध-
 पातरमणीयतयासंबंधत्वासंभवेनपदार्थानुपस्थापकत्वाद्वृत्तित्वानिर्वाहानात्तस्मात्तद्व-
 र्थवाच्यवाचकभावनियामकःसंबंधःपदार्थोतरमेव।ताप्यसौसमवेतोभावादावपिसत्त्वान-
 वैशिष्ट्यास्येनसंबंधातरेणावर्ततइत्याहुःवाच्यत्वंपथातसमवायितयावश्यमवश्यमपि
 किंतुवैशिष्ट्यास्येनसंबंधातरेणावर्ततइत्याहुःवाच्यत्वंपथातसमवायितयावश्यमवश्यमपि

दीधितिहृतापितन्मतमेवास्तुनतदेतन्तानामतानिनिराकर्तुमाहौतत्वनूपप्रदर्शनमित्य-
 मत्रमवतारयतितस्याःस्वरूपमिति।तस्याःशक्तेःनिर्विषयाणांनेषांकथंघटादिर्विषयोत-
 चास्तुयेति।तथाचौपचारिकविषयत्वेनविरुद्धमितिभावःचास्तुषपदेत्वाचादिप्रत्यक्षस्याप्युपा-
 सणाद्विद्रियनिष्ठचास्तुषादिकारणतायामतादित्वंविद्रियजन्यपूर्वपूर्वबोधध्वंसकालिकत्वंव-
 द्वादिवाप्यकत्वंषुषुप्रयत्नानपेक्षत्वंचानत्वजन्यत्वमव्यावर्तकत्वात्।शब्दनिष्ठबोधकारणताया-
 पातुस्वजन्यबोधसमानाकारपूर्वपूर्वबोधध्वंसवत्त्वं।तद्वोधकारणता।अर्थबोधकत्वं।ज्ञापमा-
 नपदेकरणमभिप्रेत्येवं॥अन्यथाविषयतयातादृशहेतुतावच्छेदकतेत्यर्थोचोभ्यःसंकेतज्ञानं
 विनोक्तशक्तिग्रहासंभवेनावस्थापेक्षणीयतस्यैवशक्तित्वमस्तुतदेतौरेवेतिन्यायादिसाशंकते-
 नन्विति।तस्याशक्तित्वहेतुराधुनिकेसादि।आधुनिके।एतत्कासिकसंकेतविशिष्टे।तदभावात्।नि-
 र्वाहकत्वादित्वविशेषणविशिष्टबोधकारणत्वाभावादित्यर्थःविशेष्यसत्वेपिप्रकृतेविशेषणमद्वि-

प्रपुक्तविशिष्टभावसत्त्वेन तदप्रतियोगित्वनूपकारणात्वं न संभवतीत्यर्थः नन्वनादिभूतेति प्र-
 द्विप्रदर्शनमात्रार्थकं न तु तच्छक्तिशरीरे प्रविष्टं येन न तदपेक्षानस्य हेतुता संभाव्येति किं नु च
 धकारणात्त्वेनैव। प्रकृतेतेन नृपेणा तज्ज्ञाने वा धकाभाव इति चेत् न्यादेव यदि संकेतग्रहमेत-
 रौ वत इहो भवेत्तत्तत्संभवतीत्याहान्यथेति। संकेतनिरपेक्षस्यैव न स्याद्व्यवधाने हेतुत्वे
 इत्यर्थः लासुरिण केति। तत्राप्यनादिभूतस्यापि बोधजनकत्वस्य सत्त्वादिति भावः। अत्र
 शक्यत्वादिति। अवस्थापेक्षणीयज्ञानविषयत्वादित्यर्थः स एव। संकेत एव। एवकारेण बोधव-
 त्वव्यवच्छेदः संकेतस्य स्वतन्त्रतः कारणात्वं ज्ञानस्य वा तस्यापि सामान्यतो विशेषनृपेणा वा हेतु-
 त्वमभिमतमिति विकल्प्य दृष्टयति नुच्यत इति। स नृपेणो तिस्रस्य यदूपमि नित्युत्पत्त्या साधार-
 धर्मेण संकेतत्वेनेत्यर्थः इदं त्वेन घटे इदं इदं वस्तुना विषय एव संकेतः संकेतत्वेन हेतुरिति
 अग्रहीतशक्तिकादिति॥ अज्ञातसंकेतादित्यर्थः अर्थबोधप्रसंगादिति। संकेतस्य त-

नत्वादिति भावः सामान्यत इति। जनकाजनकसाधारणा धर्मेणोत्यर्थः संकेतत्वेनेति। इ-
 केनत्वादित्यादि विशेषधर्मेणोत्यर्थः तज्ज्ञानशून्यानामिति। संकेत इव शरीरत्वमविदुषामिति।
 बोधोदपेनेति अर्थधीजनकत्वज्ञानमात्राहवा धर्मेणोत्यर्थः पद्यपि संकेतत्वेन संके-
 तानकारणात्तावादिमनेने श्वरोपवादे निवेशस्तथापि गवादावीश्वरस्येति तदंथा सोचनपे-
 रोपवादे निवेशस्तदभिमत इत्यभिप्रेत्य दृष्टितमिति अपेक्षोक्तिकमीमांसकानामिति। वैदिकानां
 कथं चिद्विश्वरवोधसंभवाद्भक्तलौकिकेति। अथवा लौकिकानां व्यावहारिकपदार्थमात्रविषयकत्वं
 न वतां पामराणामिति पावनमीमांसकाणां चेत्यर्थः तत इत्यर्थः न तदर्थधीजनकत्वग्रहवता मेव
 स्येवकारेणानिरुक्तसंकेतज्ञानवत्त्वव्यवच्छेदः स च तज्ज्ञानशून्यानामित्यस्यैवानुवादः एवमप्यप-
 दस्तमुगमः इदं च शक्तिग्रहनूपकारणाप्रदर्शकं तज्ज्ञाने। संकेतया हेतुसंकेतितपदस्यैवार्थः
 जसकत्वेन पदनिष्ठजनकतायां संकेतस्यावच्छेदकत्वादिति भावः ततोपीति। अर्थधीजनक-

भाः साः छेकत्वस्याहेतुता व छेदकत्वकल्पनापेक्षपार्थधीजनकतात्वेन हेतुता कल्पनाया एवोचित्येन
 याकरगोष्ठसिद्धेरित्यर्थः इदं पदमेतदर्थं निरूपितं संकेतवदिसाकारकपदविशेष्यकज्ञानस्य
 र्थधीजनकत्वावच्छेदकत्वावच्छिन्नसंकेतप्रकारता कज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनापेक्षपदमेत
 दर्थधीजनकमिति ज्ञानस्यैवार्थधीजनकतात्वावच्छिन्नप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वकल्पनावची
 यसीति भावः संकेतज्ञानादेवेत्येवेनार्थधीजनकत्वग्रहणस्य अस्मद्वोधकत्वग्रहणस्य
 भिचारः अतिरेके। तत्रापि। संकेतमात्रादर्थबोधस्य लेपीत्यर्थः इच्छाग्रह इति। इदं पदविशेष्य
 केतदर्थबोधकत्वप्रकारकेच्छाग्रहे इत्यर्थः अवगाहनेनेति विषयीकरणेति सार्थः ज्ञानेच्छादि
 ष्यकज्ञानस्य तद्विषयविषयकत्वनियमादिति भावः त्वं तन्मैराति इति राविशेष्यत्वेनेत्यर्थः
 कृते चैच्छांशे विषयितया विशेषणी भूतबोधकत्वस्यैव कज्ञानेन विषयीकरणादिति भावः
 येति। पारतन्त्र्येणापि बोधकताज्ञानस्य शाब्दधीहेतुत्वे इत्यर्थः इच्छापतिनिराकरणाया

हीजनकमिति। अस्माच्छब्दादिति। एतच्छब्दजन्मेतदाश्रयकबोधविषयोपमपदस्य
 रकवर्तमानग्रहवत इत्यर्थः पदविशेष्यकार्थधीजनकत्वबाधग्रहे विद्यमानेन दंशे र्थधी
 त्वावगाहिन इदं पदमेतदर्थधीजनकत्वेन बुद्धमनेनेति ग्राह्यसंभवात्तदपहायास्मादित्या
 रकबोधग्रह उक्त एतस्मिन् न तस्य प्रतिबंधकता ग्राह्याभावानवगाहित्वादिति भावः तद्ग्रह
 पतेरिति। घटादिशाब्दबोधापतेरित्यर्थः उक्तज्ञानस्य विषयविषयकत्वेपिन तेन पदंशे र्थबो
 धकत्वं विषयीक्रियते येन शक्तिग्रहत्वं तस्य स्यात् किंतु बोधांशे तस्य दजन्मव स्यात् शोता दशवो
 धविषयत्वमेव तपा। तेन ज्ञानवित्तिवेधनपापदंशे र्थबोधकत्वमप्यवगाह्यत इति इति तु द्वे
 चतुस्त्यवित्तिवेधत्वे मानाभावान्न प्रतिबंधकस्य ग्राह्याभावावगाहिनो तेदं तद्हीजनकमिति ज्ञान
 स्य ज्ञानकत्वाच्चानवपदनिष्कार्थधीजनकत्ववदर्थं निष्पदजन्मबोधविषयत्वेमपिशक्तिर्वि
 गमनाविरहादुभयविधज्ञानाच्छब्दबोधस्य सर्वानुभवसिद्धत्वाच्चकार्यतावच्छेदककोटि

भासाः अहितातरत्ननिवेशध्वनपरजन्मशाब्दबोधेयभिचारः एवं च द्वितीयशक्तिः प्रहृष्टपात्रमाच्छादये
 पतिः सुकरोति वाच्यं तथा सति दं मर्षधीतनकमिनिग्राह्याभावानवगाहि नो प्रतिबंधक्यहस्योपत्य
 सर्वैयर्थान् ग्राह्याभावानवगाहितेषु भयविधशक्तिग्रहं प्रत्यन्ययव्यतिरेकभ्यां प्रतिबंधक्यो
 पगेमेनतद्रूपस्यासत्पसार्यकासंयादनेन तत्तत्तानस्यासंभवस्येत्ता शयेन ह्यप्यतिनिवेदनं द्वौ
 जनकमिति वाधेन अप्राप्यमाणतानातासंदिननिरुक्तनिरायात्मकप्रतिबंधकसंभवेनेत्य
 र्थः तद्ग्राह्यसंभवान्। अर्थविशेष्यकपदजन्यबोधविषयत्वग्रहासंभवादिसर्थः अन्यप्येति
 धर्महेतुपमानस्य रजनं ब्रह्ममतेनेति ग्रहस्पृष्टं विशेष्यकरजन प्रकारकग्रहत्वे। अति
 स्यनेन तद्ग्राह्याभाववत्त्वमपि संयतेत्यातत्वापत्तेरिति तव भाववतिनद्वगाहितातवत्
 वत्त्वादिति भावः अत्रेदं विसं। यत्रेदं यदमेतदर्थं बोधार्थं तिसंवेतज्ञानमात्राच्छादये
 त्रबोधकताशक्तितानस्पहेतुतादिमते व्यभिचारोद्भूतद्वारस्वानवचनसंकेतज्ञानमेव

ततपातघटिताव्यवहितोतरत्नसंवेधेनोपस्थितिमस्य कार्यतावच्छेदकोटौ निवेशः
 रणाभावानंत्यमिति भावः न्यायसाम्यादाह किंचेति। प्राग्देवेति। शक्तितानं विनापि स
 तानास्यदायां पस्थितेरेवंलसराज्ञानं विनापिशक्तिज्ञानासदायां पस्थितेस्तयोरूपस्थितिहे
 तायां परस्परव्यभिचारः अविहितोतरत्नसंवेधेनतनकारणावेशिष्यकार्यतावच्छेदककोटौ नि
 शेषगोरवंतद्देवेत्यर्थः मनुबोधकत्वशक्तिवादिनोपि गंगापदं प्रवाहबोधकमिति शक्तियहा
 र्थापस्थितिशाब्दबोधयोरपत्तिवारणायकारणतावच्छेदकस्रोततदर्थनिवेश आव
 श्यकतायाचलसराधादिमतेकगोरवमित्याशंक्यनिराधये। नवेति। परस्परेति। गंगापदनि
 यतीरबोधकत्वग्रहं विनापितीरादिपदनिष्ठतादृशशक्तिग्रहेणातीरबोधातयोः परस्परजन्यबो
 धेयभिचारप्रतिरोधायेत्यर्थः शक्तिभ्रमानुरोधेनेति गंगापदस्य तीरे शक्तिभ्रमदशायां तीरोपा
 सादेः सर्वमतसिद्धतयातवापितकारणतावच्छेदकोटौ ततस्य दततदर्थनिवेशस्यावश्यं

भुसाः दित्यर्थः तवेति सस्रणास्वीकर्तुरित्यर्थः शक्तिज्ञानकारणात्तायां शक्तेश्च कित्वेन निवेशेऽप्यदेवोक्तः
 यः किंतु हतित्वेनेति वक्तुं संभावनेत्याशंकते अथेति वाच्यमितीति ॥ शक्तिजन्योपस्थिताविवक्षितसं-
 जन्योपस्थितावपिशक्तिः स्रणासाधारणा हतित्वावच्छिन्नजन्यत्वसत्वादिति भावः शक्तिस्रणा-
 ति। शक्तिभित्तत्वे सतिलस्रणाभिन्ने यतस्मिन्नस्वस्येत्यर्थः शाब्दबोधानुकूलेमादिशाब्दबोध-
 जनिकायापदार्थोपस्थितिः पदहतिज्ञानजन्योपस्थितित्वादनुकूलेत्यर्थः कारणात्तावच्छेदक-
 त्वेऽभयसाधारणं हृष्टपुणमाह। गुरुत्वादिति। अस्मदभिमतशक्तिसमयेऽप्यनिरुक्तान्यतर-
 त्वादेर्गुरुत्वादित्यर्थः द्वितीये हृष्टपुणान्तरमप्याह। शाब्दबोधहेतुतिशाब्दबोधजनकत्वज-
 नस्य कारणात्तावच्छेदकोपस्थित्यधीनत्वेन तस्य चेपदहतिज्ञानजन्योपस्थितित्वात्मकतया
 ज्ञानस्वघटकहतिवस्तुन विना संभवेत्कार्यकारणभावमहस्यवदर्थद्वयस्यः तथा-
 त्वमहस्यस्योत्पत्त्याश्रयेणैतत्सहतिवस्तुसंभवइति भावः वस्तुनस्तु विजातोपपदा-

तिजनकपदपदार्थयोः संबंधो रतिः चेज्जास्यस्य निवेशाच्चुनाकाशोपस्थितिजनकसमव-
 यतिव्याप्तिः तादृशवेज्जास्यपरिचापकंचशाब्दबोधानुकूलेति। ननु तेन नृपेणोपस्थितो-
 दत्तं निमलस्रणासादृष्टत्वमिति। ममापीति। सस्रणां गोकर्तुरपीत्यर्थः प्रवेशादिति। तथेति
 सस्रणाज्ञानरूपापिशक्तिज्ञानत्वेनैव हेतुत्वेन नलस्रणाज्ञानजन्यत्वस्याप्योपस्थित्यादौ श-
 क्तिज्ञानस्य हेतुतायां अभिचारइत्यर्थः विषयमनिवेशेव यदि शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योका-
 कारणाभावः संभवेत्तासादृष्ट्युक्तप्रकारः स एव न संभवतीत्याह शक्तिज्ञानेति अवश्यकत्व-
 दितितदर्थं विषयकोपस्थितिप्रतिनिरूपिततत्तदनिष्ठशक्तिज्ञानत्वेन हेतुताया अवश्य-
 कत्वादिदित्यर्थः आवश्यकत्वमेवाह अन्यथेति शक्तिज्ञानपदार्थोपस्थित्योः कार्यकारण-
 भावसमानविषयकत्वा निवेशे इत्यर्थः संबंधाग्रहवत्तदसु तावत्स्रणाज्ञानात्तावत्त्वबोधितं
 तावदिति प्रवाहनाथं निरूपितबोधकत्वशक्तिगतापदे ज्ञानतइत्यर्थः तौ रबोधप्रसंगइति। सु-

मः साः

स्थितेस्तद्वारकशब्दबोधस्य चायतिरित्यर्थः तन्तुतापुतिवारणा यद्वृत्तिज्ञानपदस्य स्थितौ शब्द-
 धेवकिवाधकमत आह ॥ अपि चेति हस्तिपक्षस्य तेर्द्विज्ञानजन्यत्वसंयुतये हस्तिनोपि वा-
 यस्मतिविषयता बोधिता समग्रालंबने सञ्चालं वनपदं विषयपरं हस्तिजन्योपस्थितिरिति त-
 ष्यकत्वावच्छिन्नवृत्तिज्ञाननिष्कारणात्तानि नृपिनकार्ण्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नोपस्थितिरि-
 त्यर्थः उक्तस्थले हस्तिपक्षोपस्थितेर्द्विज्ञानजन्यत्वेपिन तस्मिन् जन्यता हस्तिपक्षविषयकत्वे-
 तावच्छिद्यते नापि हस्तिज्ञाननिष्कजनकतायां हस्तीविषयत्वे तावच्छेदको हस्तिज्ञाने धर्मसं-
 भवद्वैकमिति लक्षणाज्ञानस्य शक्तिविषयकत्वेपि तीरविषयकशक्तिग्रहात्मकत्वाभावा-
 दिति भावः स तेनेति द्विविधवृत्तिज्ञानस्यैकनृपेणाहेतुत्वासंभवप्रतिपादनेनैव सत्यः शक्तिप्र-
 येतित्वा स्रगाज्ञानस्य शक्तिज्ञानाधीनत्वेन तज्जन्योपस्थितौ शक्तिप्रयोज्यत्वसत्त्वान्न स-
 वादिमते हस्तेतरकल्पनेत्यर्थः अनतिप्रसक्तस्येति जन्यजन्यत्वस्य स्रगाज्ञानज-

ताविवविशेषरातावच्छेदकप्रकारकनिराणयविधया शक्तिज्ञानजन्यघटपदशक्यवादेश्च नि-
 कारकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानानुव्यवसायात्मकबोधेपि सत्त्वाततोपि घटशब्दो-
 पत्तिः साक्षात्जन्योपस्थितेरसंग्रहश्च साक्षात्जन्यत्वस्य तत्वे तु स्रगाज्ञानजन्योपस्थित्यसंय-
 हस्युभयसाधारण्यं तस्य वक्तुमशक्यं स्वल्पसंबंधनस्य तस्यानुगतस्योभयसाधारण्यं त-
 पंतु सुतरां संभावितमिति भावः अन्यथा सिद्धिनिर्पकतानवच्छेदकशक्तिज्ञानतियतो न-
 स्वर्तितावच्छेदकधर्मवत्त्वं शक्तिप्रयोज्यत्वमुभयसाधारण्यं सुवचमिष्यपि केचित् अधिकम-
 येव स्पष्टे ॥ अन्यवदंति अन्ये बोधजनकत्वस्य वस्तुतः पदनिष्ठस्य वाच्यवाचक्यवहारनिर्या-
 मकशक्तित्वसंभवस्योक्तकार्ण्यकारणाभावे गौरवलाघवादिचर्चाननुत्पत्तदूपत्वसंभवः
 तथा हि शब्दबोधप्रतिवृत्तिज्ञानस्य हेतुतेति निर्विवादं साधभवद्वक्तार्यधीजनकत्वस्य हस्ति-
 त्वेन संभवति तदपायास्तस्याज्ञाननिष्कशाब्दी जनकतायामवच्छेदकत्वासंभवान् स्वो-
 प-

वत्साव छेदकत्व आत्मा श्रयातु किंच प्रयो ज्यप्रयो जक अवहारदष्टप्रयो ज्यप्रवृत्त्यनुमिते प्र
 ज्यनिष्ठघटानयनादिज्ञान उपस्थितत्वाच्छब्दस्येव हेतुताया मवधार्यमाणायामसंबद्धस्य क
 रणत्वानुपपत्त्या कल्पमानसंबंधस्य जनकत्वात्मकत्वा संभवः स्वयमनुपपद्यमानत्वेन गृही
 तस्य महत्तुमशक्यत्वात् ॥ स्मान्न बोधकत्वं शक्तिः एवं न्यायमता भूपेन स्यात्मात्यवादे
 तदर्थं बोधो भवत्वित्याकारके श्वरे छाविषयत्वस्यापि संकेतो गंगा पदजन्यत्वप्रकारता
 निरूपितबोधत्वावच्छिन्नो देशपूतानिरूपितविशेष्यत्ववृत्त्यवच्छेदकतानिरूपिता धेय
 त्वसंबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वप्यवसितस्य न शक्तित्वं ॥ लक्षणैरापत्तेः गंगायदाती सं
 बोधोदयेन गंगायदाती रविशेष्यकबोधो भवत्विति छाया अपि भांगवत्याः संभवान्न
 दृशेच्छीयति रूपावच्छेदकताया लक्ष्येतीरेपि संभवान् ॥ तादृशावच्छेदकतात्वेन शक्तित्वा
 शाब्दबोधेकारणत्वकल्पने गौरवंचतीरादिनिष्ठावच्छेदकतायाः पूर्वोक्तविशेष्यत्व

छेदकतानिरूपितत्वेपि विशेष्यत्वस्य वच्छेदकतात्वेन तन्निरूप्यत्वं किं तु श्रुत्वा वच्छेदकतामिति
 न तादृशशक्तिसीर इति तु शिष्यपत्तारणमात्रं ॥ इच्छाविषयत्वं ज्ञानविषयत्वं वा शक्तिरिति
 गमनाविरहाच्च अधिकमनेव स्यात् ॥ तस्मात्पदपदार्थयोर्वा अवाचकाभावव्यवहारनियम
 संबंधः पदार्थान्तरमेव ॥ तस्य च लक्ष्यव्यावृत्तस्यैव धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वाच्च स्वबोधाप्य
 क्यसंबंधनपस्रणाहनेरपि लोकार्थावश्यकः ॥ न ज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वांतरकल्पनप्रयु
 क्रगौरवंतु फलमुखत्वान्न दोषावहं ॥ अन्यथानुपपत्तेः श्रुत्या न स्वशक्त्यस्य व्यवहारः स्वरस
 तः संगच्छते ॥ अपवाशक्तिस्रणाज्ञानयोः शाब्दबोधप्रत्येकनपेरो वहेतुता ॥ तथा हि तच्छा
 द्दप्रतिशक्तित्वावच्छिन्नसासर्गिकविषयतानिरूपितपदनिष्ठप्रकारतानिरूपिततदर्थं
 विशेष्यताकज्ञानत्वेन हेतुता ॥ शक्तिसंबंधेन शक्यसंबंधेन वा पदप्रकारकज्ञाने शक्तेः संसर्ग
 वा शक्तित्वनिष्ठावच्छेदकतायां पण्यां सेरविवेक्षितेन शक्यसंबंधप्रकारकज्ञानस्यापि न

भः साः

शेकरणात्। परं नुपदनिष्ठप्रकारतानि न पिततादशसं सगिकविषयतायामर्थविशेष्यते।
 नृपितवान् भुषणमात्रशक्तिसंबंधेन पदाभावप्रकारकवृद्धिप्रतिबन्धत्वं तस्य प्रयत्नानस्ये।
 पाणामिसादिहरिषघस्यत्वमर्थः इन्द्रियारणं चाक्षुषादिविषयेषु घटादिषु पुरुषप्रयत्नानस्ये।
 क्षुपयायोग्यतानदीयचाक्षुषादिकारणातावच्छेदकनृपास्तित्वायैः साकमपि यदनां सं च
 धोयोग्यतातच्छब्दबोधजनकतावच्छेदकधर्मो ननु जनकत्वमेवोक्तपुनरेति नितन हिरो धोपी
 तिसर्वमनवघमिति तदाह कंच व्याकरास्यत्यादि। ननु ते शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशास्य
 वाक्याद्यवहारतश्च वाकस्य शेषादिघनेर्धेति साति व्यनः सिद्धपदस्य वृद्धादिति। तत्र व्या
 रादिकं लाघवसहकृतमेव शक्तिग्राहकमिनेयापिकमतं। यतो लाघवसहकृतेन सः कर्म
 तिसन्नेराकृतावेव शक्तिः परिच्छिद्यते ननु कर्तरो नित्येति तथोक्तं एव गुणोपपत्तिदपरतिको
 पित्वाघवसहकृतेन गुणस्वशक्तिर्निर्द्ध्यते ननु गुणितिगौरवागुणिबोधपत्ततात्पर्यम्

देशवाक्यार्थस्य तिद्वारागवयादिर्गवयादिपदवाच्य इति शक्तिपरिच्छेदकत्वं। इदमेतद् द्वेय
 साकारकामवाक्यादपितद्गहः आसत्त्वं च तदर्थविषयकपथार्थज्ञानवत्त्वं॥ व्यवहाराद्यर्थ
 योजकस्य हेतुघटमानयेत्युक्तिः प्रयोजकस्य हेतुना नीते घटे पाश्चस्यो घटकर्मकानयनयनयने
 दिक्कार्ये घटकर्मकानयनादितानसाध्यमित्यनुमिमीते व्यवहारे व्यवहर्तव्यज्ञानस्य हेतु
 त्वान् अतएतत्तद् हेतुजिज्ञासायामुपस्थितं न ह्युक्तमेव न हेतुत्वेनावधारयति। तस्य चाप
 संबन्धेन न हेतुपपत्त्यर्थं न साकंप्राप्ताद्यस्य संबन्धमवधारयति सैव शक्तिरिति व्यवहियते
 यद्यपि प्रथमे तनवाक्यस्यैव वाक्यार्थवधिरितः स तथापि घटेन यगमानयेत्याद्यापोद्यपोभ्यां
 यश्चाज्ज्ञानप्रत्येकपदशक्तिग्रहेण प्राप्ता तवाकाशशक्तिग्रहे चंद्रदेव्येतिः शास्त्राभ्यपन्न
 न्यशतयोजनादिपरिमाराग्रहेण प्राप्ता तवाकाशशक्तिग्रहे चंद्रदेव्येतिः शास्त्राभ्यपन्न
 गृह्यते इति नेपापिकाः प्रत्येकपदशक्तिग्रहेणोवाकाशादिसहकृतेन वाक्यार्थबोधोपपत्तेः सिद्धिः

भःसाः

तदशयः अन्येतुवाकार्यशक्तिमहस्यप्रत्येकपदशब्दपञ्जीव्यत्वातेनतद्वाधासंभवेन प्रायः
 शक्तिमहस्येववसवत्वमित्याहः वाकशेषानुपवेर्तुहीतीत्यनयवपदस्यैवैकविशिष्टे
 तांप्रयोगासंगोलेखानांप्रयोगात्कशक्तिरितिसंदेहयचान्याव्योषधयोम्यायेनेअपेतेमे
 दमानाड्वोतिष्ठतीतिवाकशेषेरादीचेष्कविशिष्टतन्निर्णयः विवरणास्पयपाशक्तिग्राह
 कत्वंतथाधात्वर्थंतिनपराउक्तंइहसहकारनरोमधुरंयिकोरोतीसादोप्रसिद्धसहकारवि
 यसन्तिधानासिकादिपदानाकोलादौशक्तिपरिच्छित्तिरिति। सैषाशक्तिर्नानापेष्संयोगाति
 नानियम्यते। तदुक्तंकाव्यकाशे। संयोगोविप्रयोगश्चसाहचर्यंविरोधिता अर्थः प्रकर
 लिंगशब्दस्यान्यस्यसन्निधिः सामर्थ्यमोचितीदेशः कालोव्यक्तिः स्वरादयः शब्दापेस्या
 छेदेविशेषस्यतिहेतवइति। शब्दार्थस्यानवच्छेदेसंदेहेतन्निरासद्वाराविशेषनिर्णयस्यज
 संयोगादयइतिनदर्थः शतोपस्थितानामनेकेषामेकनरमात्रार्थनात्यर्थनिर्णयइति

यंबोधजनकत्वंतेषामितिभावः तन्नसवसाधेतुरवसाधेतुरितिक्रमेणसंयोगविप्रिय
 योरुदाहरणो। साहचर्यंसादृश्यं। सदृशपोरेवप्रायशः सहमयोगादेवचरामखस्मरणावि
 दबुभयोर्नानार्थयोयुगपदेवसाहचर्यमहाधीननात्यर्थमहेणविशेषावगतिरितिनात्यो
 अयः रामार्जुनगतिस्तयोरित्यादौविरोधेनसा। अंजलिनाजुहोत्यंजलिनादित्यमुपनिषत्त
 सादौधात्वर्थवशात्ततदाकारांजलिपरत्वंसैधवमानयेसादौतुभोजनादिनपुप्रकरणेनसाः
 अक्ताःशर्कराउपदधातीत्यादौतेजोवेद्यतमित्यादिद्युतादिस्तुतिरूपाक्षिगादकपदस्यद्य
 तसाधनोत्ततनात्यर्थ्यावगतिः रामोजामुद्रप्रहसादौतुजामदृश्यपदसन्निधानेनरामपदस्यपर
 श्रुतामपरतास्वमभिन्नापकत्यादेयसन्नाभिन्पतरण्येनिसामर्थ्यादवगम्यते। यश्चुति
 वंयरश्चुतेत्यत्रोचिपापरश्चुपदस्यछेदनापुंत्वंभात्यनपरमेस्वरइत्यनराजधीनीवपदे
 शास्वरमेस्वरपदस्यराजपरत्वंविन्नभानुभातीत्यत्रविन्नभानुपदेराजोवहेर्दिवासर्प्यस्य

भू.सा:

धुक् मि. चो भाती सादौ व्यके सिंगा राधे सुहृदो ले सूर्य सवो धक मित्र यदं । स्थल पृथ्वी मन ध
 ही मित्र च स्वरात सु रूष व ह्री स्व र्थ निर्णयः । आदि यदा स्वत्व रात्वादि । पय्या सु सित मित्र
 न सु शब्द स्प कर्म प्रवचनीय स्प पूजा र्थ कत्वं । सु पित मित्र नो प स र्ग स्यात्पा र्थ कत्वं मेव प्र
 राय क इत्यत्र रात्वात्प राय न कर्त्तृ बोधः । प्र ना प क इत्यत्र न द भावात्प ग गत ना य क बोध
 इ सा घृत्वं । यतु पद पदार्थ पो र्थो र्थः । स शब्दो प शब्दः । सो र्थ इती तरे तुरा आ स म ल कं तात्
 त्म्यं भेद व्याप क मिति । त स्प वा च कः । प्र रायः । ओ मित्रे का सरं ब्रह्मेति भेदा भेद पो र्थं ना त
 उा र्थे भेद स्यो भेद तत्त्व विव स्या य की ॥ अ भेद स्यो भेद तत्त्व विव स्या त्वं त्ये प्रा ति प दिका
 र्थं प्रथमा । स र व संबंधः । पद त द र्थ पो र्थो र्थ वा च क भाव व्य व हार निपा म कः । शक्ति न तु स
 केतः । पदार्थो तरे वेति भेदा नुया पि म तं त नु न सा धीयः । अ ध्या स म ल क स्या स त स्य सं
 ता सं भवान् । भेदा भेद पोः । परस्पर भाव र प त या विरुद्ध त्वे नै क त्रा सं भवाच्च । क स्य

आस संभवेपि सर्वेषां तथा आसेमाना भावा घट पदनाशेपि घटस्योपलभ्यमाने
 पोस्तादात्म्यसा संभवदुक्तिकत्वाच्च । न च पाकरते प्राकृष्टा मेपि पाको त र मय मिदानी न
 मरुति प्रतीते मे द भेदो न विरुद्धा विनिवाच्यं । अ व्या प्य ह ती ता तेषा मेका व छेदेन विरो
 धान पापान् । अत एव तत्र देश काला व छेद क भेदे नै वा य मिदा ती त श्चा मो ह सो म ले
 न कपि संयोगीति तद्वत्तद्वत्त वगा हिती घटो यं न प्या मो ह सो न कपि संयोगीति प्रतीतिः
 किं त्व भेद वादे घट पदनाशे घट नाश पृति रेवं शब्द व द र्थ स्या पि श्रो त्रे द्रिय ग्रा ह्य ता याः श
 द्द स्य च सुरा दौ द्रि प ग्रा ह्य ता या आ पृति रिति व द्वा को पः । शब्द स्य प पान नित्यत्वं तथा च
 स्यते । न चायं त भेद घटः पृथो यं ता भेद घटो घट इति सामाना धिक र रा पा दर्शनात् भेदा भेद
 वा दो प पृति रिति शं का । शब्दो घट इत्या घन नु भवा घटो न शब्दः । शब्दो न घट इत्या घन नु भवाच्च
 भेद स्ये वा सिद्धे । ओ मित्रे का सर मि सा दौ त्व सर पद स्य त्प ति पा घे नि न द ल स रा पा सा सु

मः सा:

नाधिकरणोपपत्तेस्तद्वाक्यस्योपासनाकांडस्थतपाभेदेऽप्यभेदोपासनपरतपोपपत्तेऽप्यस-
 त्रविस्तरः साचशक्तिस्त्रिधायोगोऽनृतिर्गोऽनृतिश्चेति। प्रकृतिप्रत्ययनिर्निपितातत्तदर्थेपाश-
 क्तिः सयोगः तन्मात्रेणार्थबोधकपदंयोगिकमिति व्यवहियते। यथापाचकादिपदं तद्यद-
 कधातुप्रत्यययोः पाकादोक्तार्थादिकारकेचलुत्तत्वात्। अत्रयुवायाप्रतीतोकेवलसमुदा-
 यस्यतत्तदर्थेपाशक्तिः सानृतिस्तर्पबोधकं पदं नृत्तं। यथा मणितपुरादि। अत्र्युगंधादिपदानु-
 क्ताविशेषधितिषसमुदायनिर्निपितशकौषधिबोधः कदाचित् अत्र्युगंधोऽस्यामिति व्यस-
 यावाजिशास्त्रादिवोधोपपद्यतेति योगिकनृतिः एषः मोक्तोक्तपोरेवांतर्भावात् नृतिर्योगा-
 यहारिणीतिनुप्रकरणाद्यभावे। लासृणिकंतेहाजिशास्त्रावोधस्तत्परे। यत्रावयुवाया-
 दृक्तासमुदायशक्तिरर्थबोधिकासायोगनृतिस्तयार्थबोधकपदंयोगनृत्तं यथापेकजा-
 दंतन्नपेकाधिकरणकोत्पत्त्याप्रययत्तविशिष्टबोधान्। अनुपतिप्रतिसंधानं

पुनर्योधानातत्रलक्षणावसरस्तथादिप्रपंचितं पर्वपवागगापां घोषस्तद्दोर्गंगादिभ्य-
 तीरेशकसामीप्यनपलक्षणाग्रहेतदाहितसंस्कारजन्यतीरादिसंस्थातीराधिकरण-
 यशाब्जबुद्धिः तस्यव्यवहारानुपपत्त्यालक्षणायाऽप्यवश्यमभ्युपेयत्वात्। अत्रयुवा-
 यपतिप्रतिसंधानं चतुस्तत्परेवीजं। यथोक्ते। क्वचित्तिराकांसत्वमपि नृत्तं। यथावदन्ते-
 तस्यावदन्तेमुखममुखंभातिचास्यासामित्यत्रतादात्म्यसंबंधावच्छिन्नवदन्तावच्छि-
 न्नप्रकारतानिर्निपितवदन्तावच्छिन्नविशेष्यताकोबोधो न संभवति। तादात्म्यसंबंध-
 वच्छिन्नतादृशप्रकारतानिर्निपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबंधनशाब्जबुद्धौ विधेयतावच्छेद-
 स्पतेनत्वादिनिवदन्तावच्छिन्नापेकधनपदनिर्निपिताकांक्षानवदन्तपर्वतस्तन्नवदन्तपदं-
 त्रसृणापादादकपरतद्वपंस्पितादादकस्यावच्छिन्नस्याभेदान्वयोवदने। अनुशासन-
 बोधितनैराकांस्यमपि क्वचित्तायथाकृतसीतासरित्प्यागः सरिताकरमेखलावधुष-

भः साः

पृथिवीपालः पृथिवीमेवकेलवलाभित्यत्र भुजिधातो रयनवाचकस्य त्वने पद निराकां सत
 व्याप्य बुद्धौ प्रतिबुद्ध्यां तद्वा तु नास्वार्थपालनबुद्धिस्वत्वापोष्यत्वं न पने राकां स्पृशु न
 नरतिस्त्रेण बोधनात् ॥ तत्र केवलपदे न न का सिकरामा भित्त पृथिवीपाल कर्तृक भोगक
 मंतिष्ठान्योन्याभावप्रतिपोगितानवच्छेदकैकत्वयोगिनी व्यक्ति रभिधीयते ॥ एकारेण पृथि
 व्यन्यपोगव्यवच्छेदः एवं च तस्मात् सिकरामा भित्त पृथिवीपाल कर्तृक भोगक मंतिष्ठान्योन्या
 न्याभावप्रतिपोगितानवच्छेदकैकत्वविशिष्टा भित्त पृथिवी कर्मक भोगकान्तां पृथिव्यन्य
 त्मी कर्मक भोगा कर्तारामा भित्तः पृथिवीपाल इति न्यायनये वाक्यार्थबोधः द्विरेफो मधु
 रं रौति द्विकः कृजतिकाननरसादौ तु मुख्या ये वा ध एव लक्षणा वीजं किं तु सा लक्षित लक्ष
 मुच्यते लक्ष्य समासार्थरेफ पविशिष्ट घटितत्वात् तस्याः तपाहि येन पुरुषेण द्विरेफादि
 स्पृशति विशेषेण निर्णय हीता वितुद्वारेफे यत्रेति व्युत्पत्त्यारेफद्वयसंबन्धिभ्रमरपदे

पृथिवीपालः पृथिवीमेवकेलवलाभित्यत्र भुजिधातो रयनवाचकस्य त्वने पद निराकां सत
 र्थबुद्धौ प्रतिबुद्ध्यां तद्वा तु नास्वार्थपालनबुद्धिस्वत्वापोष्यत्वं न पने राकां स्पृशु न
 शेष्यकमधुरारवकर्तृत्वशाब्दबोधस्य तात्पर्यविषयस्यानुपपत्त्या द्विरेफपदानुचलसरेफे
 पचटितपदवाच्यत्वं लक्षणापोपस्थिते प्रातिविशेषे मधुरारवकर्तृत्वान्वयइति द्विरेफपदेन
 भ्रमरपदमुपस्थाप्यते तेन च प्रातिविशेषोपस्थितिरिति नूनसम्पत् ॥ प्रत्ययानामिति व्युत्पत्ते
 तत्र प्रत्ययानां लया संभवान् ॥ अपरपदे लक्षणापामपित तेन तद्पस्थितिरुचरितस्यैवायं
 प्रत्यायकत्वादित्यप्याहुः एवं द्विकः कृजतिकाननरसादावपि बोध्यं एवं गंगाहरतिवैपुसां ह
 यापीता वगाहिनेत्यपीता गंगपोंपहरतीति वाक्ये गंगा पदान्वशक्यप्रवाहावयुवा
 वयविभावसंबन्धनपलक्षणाग्रहाहितसंस्कारसहकृताद्पस्थितौ द्रुतजलोपानकर्मत्वा
 न्वयः तात्पर्यानुपपत्तिरेव वा सर्वत्र लक्षणा वीजं तेदृन्नापकत्वेन बोक्तै राकां स्पृशतीत्यु

भःसा:

पयोगः अतएव पफीः प्रवे शयेत्यादौ पछादिपदातो नद्वारा कर्तृरित्यस्य सारणाय चि प्रवेशक
 मन्वान् पानुपपत्त्यभावे विभोजनादिप्रकरणो न्तोतनात्पुण्यविषय भोजनप्रयोजनकप्रवेश
 कर्मत्वानुपपत्तेस्तत्र जागृकत्वान्। एवं कुंताः प्रविशन्ति छनिगोपांतीत्याद्यवप्यस्व। ननु छ
 निशब्दस्य पदद्वय घटितत्वेन वाक्यतया न्यायनयेक्यं तस्य तु सारण। शक्या प्रसिद्धेः किंचात्र
 तैकसार्थगोचरत्वेन सप्ततु वच्छेदकं। पांतीत्यस्यानन्यथापत्तेः। गंतत्वेनोपस्थितस्य गमनाकांक्षा
 विरहादिति चेत्सं। संबंधिशक्तमनुपसृतत्वे कसार्थसंबंधितस्य कत्वाभ्युपगमेनोक्तदोषद्व
 यस्याप्रसक्तेः न च छत्रपदवैयर्थ्ये तस्यास्यप्यग्राहकत्वेन सार्थकत्वात् सारणिकं पदं नान
 भावकसितिसंप्रदायः स्वशक्यानुभवं प्रसेवपदानां कारणत्वं। इतरयदार्थेन सवद्वश
 नुभावकत्वेन ह्यसाधोषादिपदादेव तीरा नुभावोपपत्तेः शक्यादशक्योपस्थितित्वे सार
 भ्युपगच्छतां मते त्वज्योपस्थितिसंबंधे नैव पदस्यानुभावकतया तस्याश्वतीरा

पपत्तेः शक्यादशक्योपस्थितित्वे सारोत्पभ्युपगच्छतां मते त्वज्योपस्थितिसंबंधे नैव पदस्य
 वक्तव्यतया तस्याश्वतीरादावभावात् तस्याननुभावकत्वमितितन्मते। न च तसंभवति शक्याप
 ततीरादेरप्रकृत्यर्थतया तत्र प्रत्ययार्थान्वयासंभवात्। वस्तुनस्तु सा सारणिकं पदमुद्देश्यविधेय
 भावेनान्वयाजनकमित्येव तदर्थः। उद्देश्यविधेयभावेनान्वयेशक्तिमत्त्वस्येव तन्मत्वात्। अतएव
 नविधौ परः शब्दार्थइतिसंगच्छते किंच तन्संयोगस्य पदसंयोगहेतुत्वतात्पर्यकेतन्तुः पठेजन्त
 यतीतिसर्वसा सारणिकत्वाकोऽन्वयानुभवापपत्तेर्सा सारणिकदस्यानुभावकत्वमेव न्याय्यं गंगा
 पयतीरमनुवासीति प्रतीतेः श्रुतादृशप्रवादेनाभिनिवेष्टव्यं। ननु रायभांतमिति रितिव्युत्पत्तेः
 ननु व्याप्तिज्ञाने। तच्छ्रुत्यानामपिशब्दोद्धर्शनात्तगाव्याप्यपक्षे शानांगवादिशब्दविकृतित्वे
 नोद्धाधकविधयामिति प्रकृतिस्मारकत्वादिसाशयेन व्याचष्टे। अतमानेन साधुशब्देमिति।
 नुमायेति। स्मत्त्वेनार्थः पश्यति च तेषां साधुस्मरणा एवोपयोगइति। अपपक्षे शानां सा साधु

भः साः कतानुन॥ शाब्दजनकसाधुत्वस्याभावादसाधुत्वज्ञानस्य प्रनिवृत्तकत्वादेति भावः तन्नहं
 मतिमाह। उक्तं हीति ते। अपभ्रंशः साधुधिति विषयसमो। साधुविषयकस्मरणेनेत्य
 प्रत्ययेति गवाधेयवोधकारणानीत्यर्थः पसांतरमाह तादात्म्यमिति। साधुगवादिशब्दताव
 त्प्रकारकज्ञानविषयतामायुधवेत्यर्थः स्वकारो बोधे। गोपदे उच्चारणीयेकरणापादवेत
 गावोमुधारितं वस्तुतो गोपदमेवेदमिनादात्म्यनभासमातागाव्यादिशब्दागवादिनपाथस्य
 प्रकाशकादित्यर्थः नचवृष्टमारणाकल्याभेदः तत्रापभ्रंशगनानुपपत्त्यां स्वशक्ततावच्छेदक
 त्वादन्नतुसाधुगतायास्तस्यास्तत्वमिति भेदादिनिभावः यतुशब्दार्थे पोस्तादात्म्यशक्तिरिति
 लोकार्थे तादात्म्यमित्यादिहरिकारिकार्हस्योपधेभक्तनयोयन्यसनेतस्मैवतादात्म्यस्य
 त्वेपिशब्दनिष्ठशब्दतादात्म्यज्ञानस्यार्थो बोधकत्वेन तस्य शक्तिवासंभवात्। उपक्रमे
 हारपप्यालोचनया साधुशब्दतादात्म्यभांस्यापभ्रंशानामर्थवोधजनकत्वमिति पसां

रपैव न धारव्यामस्योचिस्यादिति। अवाचकत्वेपुक्तिमाह नशिष्टेति। यतस्तेपुंभ्रंशासाधुत्व
 पप्यापादवशिष्टेः स्यादित्यातप्रतिपाद्येने। नोनवाचकादित्यर्थः तसाधुधिसाधुत्वमर्थं वि
 दयतिः वंवेसादि। अव्यक्तमिति भाषणान्निपाविशेषणं। नद्विदं। अव्यक्तशब्दश्रोतृणांतेना
 साधुविकृत्यपभ्रंशप्रवरोन। व्यक्ते। अपभ्रंशप्रकृतिसाधुशब्देस्मत्तेसतीतिशेषः निरायुः
 नदर्थे शब्दबोधोभवतीत्यर्थ एवमिति शब्देत्यर्थः साधोगवादिशब्दे अपभ्रंशः गाव्यादिः
 तेन। असाधुशब्देन। साधुव्यवहितः साधुस्मृतिहारकः कश्चिद्व्यसिद्धोवादिनपः अभिधीयते
 बोध्यतइत्यर्थः उमेवाप्येदृष्टपितुमाशंकते। नविति। तेषां। साधुपप्यापाणां। एकत्वादिति। स
 कजातीयत्वादित्यर्थः नचास्कजातीयत्वेनेतत्रापि विनिगमकाभावाच्च किकल्पनास्यादिति भा
 वः अत्ययेति। स्कजातीयत्वस्य शक्तिकल्पनापामतं नत्वेशक्तिसत्त्वाविशेषासाधनामिवाप्यु
 भ्रंशानामपिकोशादौ प्रतिपादनं प्रसज्येतेत्यर्थः एतन्मतेनेवेति। तेसाधुधनुमानेनेसाधुव

५: सा:

मतेनैवेत्यर्थः अपभ्रंशाद्बोधस्योक्तरीत्योपपादिनत्वात्तत्रशक्तिकल्पनखाग्रहमूलकमि-
 शंकातिराचिकीर्षुस्तत्रैकप्रकारसंभवं दर्शयति। अयं भावइति। नानिति। साधुशब्दनि-
 सर्पः अज्ञानेहेतुमाह पा मराणा मिति। बोधादिति व्यवहारेण तेषां बोधात्तु मानादित्य-
 र्थः तथा चानधीनशास्त्राणां तेषां साधुत्वप्रकारकशब्दासंभवेन ननननसाधुशब्दस्य
 निकल्पनपाशब्दबुद्धिरूपपादपि नुशब्देति भावः किंच साधुशब्दस्य निकल्पनाकल्पं चिसंभ-
 वेदपि पयदिप्रसक्तश्रुतसाधुशब्दतेषां बोधोदयः स्यात्सर्वतु नास्तीत्याह तेषां साधोरिति
 शक्तिभ्रमादिति॥ अर्थनिर्णयितायाः साधुशब्दनिष्ठायाः शक्तेरपभ्रंशेभ्रमादित्यर्थः किंचो-
 धकत्वस्येति द्वितीयेत्वाद्दृष्ट्वैवेति सन्मानेति। मानप्रपदं कृत्तार्थकं। अपभ्रंशाद्बोधस्य
 वानुभवसिद्धत्वेन बोधकत्वेनेश्वरेच्छाया अपितत्रावाधेनमादायापिनशक्तिज्ञानस्य
 त्वसंपत्तिः प्रतीतेर्भमत्वेविषयवाधस्यैवतंत्रत्वादिति भावः ननु साक्षरावकाशपभ्रंशेति

चक्यवहाराभावेन तस्माद्विश्वेच्छानपशक्तेस्तत्रभ्रमेवाधकाभावोत आह शक्तिरिति
 मासंभवाच्चैनित्यदविशेष्यकनदर्थबोधजनकत्वप्रकारकेच्छायास्तस्यदविशेष्यकत्वे-
 गृह्यतायाः पदान्तरविशेष्यकत्वासंभवेन तस्मात्संभवादित्यर्थः पथाश्रुतामिप्रायेणोप-
 कृतविशेष्यत्वत्रपापारतत्संबंधावच्छिन्नावच्छेदकत्वत्रपापाः पदार्थान्तरनपायावापावाश-
 क्तेस्तत्रभ्रमेवाधकाभावादिति बोध्यं। तथा च भ्रमेणापि बोधस्यद्रूपपादत्वेन भावायो-
 शक्तिरावच्छिन्नेति भावः अस्मिन्नपि पक्षे हरिसंमतिमादर्शयति। नुक्तं चेति पारंपर्यादिजि-
 र्वायेष्यजविगुणोपनिर्देनगर्भविशेष्यतां वैराग्यचकराणां पादवत्त्वं अपि धातवेगुण-
 स्थापभ्रंशतियामकत्वान्। तथा च विगुणोद्विधात्सुखसुपरंपरयायेष्यर्थेषु प्रसिद्धि-
 गतादस्यैः देवीति संस्कृतनरपेस्यर्थः अशक्तेः करणा पादवत्त्वं द्विः अवकीर्णानुच्छिन्नानु-
 क्राहतेत्यर्थः अनित्यदर्शितां। शब्दानित्यत्वादित्नां अस्मिन्वादे। शक्तिविचारे इत्यर्थः ननु

मः सा:

षां साधुरवाचक इत्यनुपपत्तं। यस्मिन्नर्थः यं भ्रंशः प्रपुञ्जनेन दाचकत्वस्य साधुसर्वसं
 त्वादने आचष्ट्य अवोधक इति। अवहितः साधुर्नतनवोधकः किंतु साक्षादपभ्रंश एव नत
 नुपवीमत्वेन वाचका इति भावः न त्वियं अयं भ्रंश न पावाकः॥ अभिधात्वे गुरापे नोत्थिता
 पूर्वीकापि देवी संस्कृतनृपैव नैयायिकानां त्वस्या अवोधकत्वे भ्रम एव। पारंपर्यादिगुणा
 नां साधुतादात्म्यं प्रतिमत्तक शक्तिभ्रमेणावाधकत्वसंभवादित्येकं देवीवाग्व्यवकीर्तय
 मित्यपि पूर्वोक्तं तिमकस्यैवोपोद्बलकां न देवं तेषां साधुरवाचक इत्यनुपपन्नं तत्कल्पे अपारोपित
 साधुत्वकां पभ्रंशानां वोधकत्वेन साधुस्मरणाद्विधानभ्युपगमात्। तेषां मित्यादेः साधुतादा
 त्म्या रोपविषयात्तरावप्रसिद्धार्थानां वोधकानुत्ततदा नुपवीमत्वेन वोधका इत्यर्थो न तस्म
 लोकपुत्रापभ्रंशानां त्वेन वाचकता सिद्धिरन आह किंचेति तासां। भाषाणां दोष इति
 च गौरवान्न तत्र शक्तिरित्यर्थः सकलदेशशिष्टपरिगृहीतत्वमेष विनिगमकमन आह

प

छेदिकेति वोधजनकतावच्छेदिकेत्यर्थः न पोरिति। साध्वपभ्रंशयोरित्यर्थः सकलशिष्टपरिगृह्य
 तत्त्वतु न विनिगमकं। शक्तिर्गनिकर्मा कं वोजेषु प्रपुञ्जने विकार एवैनमाप्याभाषं न इति भा
 व्यात न देशनियत संस्कृतेषु शक्तिसिद्धनापतेः वाचकस्य व्यंजकतापामासंकारिकाणां प्रा
 कृतभाषादाहरणस्यासंगतत्वात् नैव। अत एव नतदेशीयशिष्टानां तदापासुनिः संदिग्ध
 शकत्वस्य संगच्छते। न चासौ भ्रमः वाधकाभावादिनिभावः उपसंहरति। तर्था चेति। अप
 भ्रंशानामपिशक्तत्वे। तेषां। अपभ्रंशानां। साधुतास्यादिनि। शक्तत्वस्यैव साधुत्वादिति भा
 वः साधुभिर्भाषितमिति अयं साधनेव प्रपुञ्जनेत्यादिनूपपत्त्यर्थः नासाधुभिरिति।
 नापभ्रंशतवेन स्मृतिवैरसादिति धेध विधिरित्यर्थः योग्यत्वं जनकतावच्छेदकवर्मवत्त्वं।
 तत्र साधुशब्दे जतिरिति। तत्र प्रमाणत्वेकः शब्दः सम्प्राप्तः शास्त्रात्तितः प्रपुञ्जः स्वर्गल
 के कामधुग्मवर्ततेत्येकः पूर्वपरयोरित्यत्र तस्य भाष्यपरितन श्रुतिः सम्प्राप्तः साधुत्वेन ता

भःसाः

यदिहपरिनिष्ठितं तत्साधित्यर्थापनितं भवत्येव न च नतः शास्त्रान्वितः शास्त्रव्युत्पादनमा
 रागभिसंहितः सुप्रयुक्तः। शिखाद्युक्तमार्गेण प्रयुक्त इति तदर्थः नेहेत्योहेत्यपदनिर्कुर्वतः य
 रावमवुरिति श्रुतिश्च यदि च कत्वादिनासां कर्प्यान्त न स्पृजाति त्वमिति विभाव्यते नदास्त
 पाधिरिति भावः तदनुमापमिति तदभिज्यंजकमित्यर्थः यथेति न योक्तं। व्याकरणादीत्या
 दिपदाच्छिष्टप्रयुक्तत्वेपरिग्रहः स्वमेवेति तदर्थं पुरस्कारेणानतच्छब्दानां साधुत्वपूर्ण
 वसानत्वाभेनेवेत्यर्थः फलाजनकत्ववदिति स्तनियार्थिकारि कृतस्यैव न स्पृज्यंश्वरादि
 ति भाषः साधुत्वमितिः गवाद्यर्थपुरस्कारेणौघगवादिशब्दानां प्रयोगेण रापजनकत्वरूपसाधु
 त्वमित्यर्थः नन्वाधुनिकदेवदत्तादिपुरस्कारेण देवदत्तादिशब्दानां शास्त्रैः व्युत्पादनात्तेषां देवद
 तादीसाधुतानस्यादतश्चाहः आधुनिकेति छसरमिति घोषवशाद्यन्तरं तस्यं ह्यसरंचतुरसरंच
 पुरुषस्य नामकत्वे कुप्यान्त न हितमिति भाष्यस्य सत्यस्यार्थः ततश्चेशभाषानुसारान्नियमा

गुणोत्तमशब्दे श्रुतदिनये व्युत्पादनादिति। गुणवचनेभ्यो न तु पोलुगिष्ठ इति स्यात्। गुणोत्तमशब्दप
 नात्तानुशास्त्राव्युत्पन्नत्वादसाधुत्वमेवेति भाषः गौरानामिति श्रुक्कादिशब्दानामित्यर्थः पुंसीत्येव
 कोशेनेवेत्यस्यापुंसीत्यादिकोशेनेवेत्यस्यादिः तस्य स्फुरेणानीलाद्यर्थपुरस्कारेणोत्तरार्थः प्रहृती
 शितिप्रयोगे। शकार्यस्य बाधे अन्वयानुपपत्तिप्रतिसंधानात्तेसंस्कारार्थोपस्थापेनेपिशकार्यमाद
 यतेषां साधुत्वेनानुपपन्नशकार्यपुरस्कारेण तेषां शास्त्रव्युत्पन्नत्वादित्यर्थः गौरापदस्य तिनद
 तासशिकपदोपलसरात्वाच्च न गंगायां घोषइत्यादौ गंगादिपदात्तामसाधुत्वमिति भावः अ
 धुनिकावामिति रेष्ठिकयस्त्रिंशत्संवत्सेन शास्त्रकृतस्य विषये प्रयुक्तानामित्यर्थः शक्तिग्रहोप
 पेस्येदंच पित्रादिसंकेतज्ञानादृश्यते इति स्वयंप्रदर्शनादाह। अतिरितेति स्त्रोकोपादादिति
 कोपः शक्तिग्रहोपायस्यमित्यर्थः तथा वाज्ञातसंकेतज्ञानां तन्मशक्तिग्रहां संभवानदर्थव्यवहार
 पमप्युपापमाहेति पर्यवसानात्संगतिरिति भावः स्तेनग्रंथकृता बोधकनातिरिक्तशक्ते
 र्मगीकारेण तद्गोपायप्रदर्शनव्यर्थमित्याशंकापिसमाहिता विषयपदाध्याहारेण मलं

भासा:

यथे संबंधो विषय इति। तथा चापमेतत्संबंधीति व्यवहारे संबंधो विषयः योग्यतां प्रतिदृष्टमत्र
 यमिति योग्यता व्यवहारे योग्यता विषयोपपत्तौ तः समयात् व्यवहाराद्योग्यता पावो धकतानपः
 केः संविता। ज्ञानं भवतीत्यर्थः तन्न दृष्टान्तो माता पुत्रादि योग्यवदिति। यथापमेतत्संबंधीति
 बहुरस्तपोर्जन्यजनकभावनिश्चायकस्तद्वदित्यर्थः अन्ये त्विदं हरिपद्यमिश्रं व्याचक्षते।
 वंधिशब्देऽप्यमेतत्संबंधीति व्यवहारे। योग्यतां प्रतिः अर्थबोधजनकतावच्छेदकधर्मवत्त्वं
 ययोग्यता व्यवहारनिर्णयितोपपत्तादात्म्यस्य सगोप्यो वा संबधासंख्ययोग्यता परपर्यायः
 विषय इति शेषः सचानादिः बृहद्व्यवहार परंपरापर्यायास्मादिसमपान्तिश्रीपतेतननुबोध
 जनकत्वमेव शक्तिरेतद्वोधजननेयं योग्य इति व्यवहारात्। अतस्त्वेतच्छेषे सति प्रत्ययहे
 तुसंबंधोपपद्यते। शब्दस्यार्थयत्तत्तस्मात्संबंधोऽस्तीति गम्यत इत्यनेनोक्तार्थः स्पष्टीकृतं
 अधिकमन्यतो बंधार्थं ३६ इति भूषणसारदर्पणशक्तिरूपनिर्णयसमासेत्वनिति

वेत्यत्र पंकजशब्दवदिति वदता समासेन घटकप्रत्येकशक्तिसहकृतसमुदायशक्तेर्यपेक्षात्वेन
 रंततन्वानुपपत्तेः। पत्रसमासघटकप्रत्येकपदस्यानर्थकत्वं तत्र प्रत्येकशक्तिसाविव्यासं भवा
 पानजसमासघटकनजः तपोरर्थाभिधाने हि व्यापारो नैव विद्यत इत्युक्तेरेवं जहत्त्वार्थाच्चा
 इवेदं शस्यते उत्र रपदार्थादिप्राधान्यस्य त्वरसतो नुपपत्तिरपीतीमांशकोपरिहंते न जर्पनि
 नपरासिसाहजर्पमिति मत्वेन जसमास इति। अप्रपंभावः घटो न पटो नास्तीत्यादावभावशाब्दे
 धस्य सार्वजनीनप्रसिद्धत्वान्नजो भावार्थकत्वमावश्यकं तथा चोत्र रपदार्थप्राधान्यादि व्यवस्था
 मृतभायद्यपि घटो नैत्यादावभावविशेषकसंबोधस्तथाप्यसर्वदसा घनुरोधेनारोपितत्वं
 यंकत्वमपि नजो जीकरणेयमिति शेषपरणो न व्याचक्षेत्सारे सिद्धनीतिः अतस्त्वेति प्राधान्य
 नुपपत्तेरेवेत्यर्थः ननु नजस्तन्नाभावार्थकत्वं कथं प्राधान्यानुपपत्तिरित्यतो भावार्थमाहा
 यं भाव इति। अत्रापि आरोपितत्वात् कत्वानुपपत्तौ ननु नजस्तन्नाभावार्थकत्व इति पावत्सा सर्वनापरे

नस्यादिति। असर्वद्वयचननजोभेदार्थकचेतनप्रतिपोगितया सर्वपरार्थस्योपसर्जनत्वेन
 जोपसर्जनावांसर्वादिविहितत्वेनानिसर्वद्वयादिविवतदप्रवृत्तेरितिभावः ननुभेदप्रतियोग
 गोसर्वद्वयननवोधाभ्युपगमान्नोतरपरार्थस्याधान्यहानिरत आह घरोनास्तीत्यादिति
 नितस्य नतर्थाभावत्वस्य विशेष्यतापातं नत्वादितिभावः ननुनवाप्यघटः परद्वय
 सती घटभित्तः परद्वयसिद्धप्रतीत्यनुपपत्तिरत आहस्महीत्येतिसंभेदयोधः आर्थे न
 इति अर्थोदपस्थितिविषयादागतद्वयसर्थः मानस इति। तत्र शाब्दत्वमस्य परत्वसिद्धयेतिभावः। प
 नन्वसर्वद्वयस्य सर्वनामत्वाभावेकासन्निरत आह तयाचेति। अत्रचेति आरोपितं त्वं न ज्ञात्वा
 मितिकत्येवेत्यर्थः तिष्णर्ष इति विषयत्वस्य संसर्गमप्योदयैवलाभादनन्यत्वभ्यारोपस्येवनज
 त्वं न त्वारोपविषयत्वगौरवादितिभावः नन्वारोपस्यवाच्यत्वाभ्युपगमेघोतकताप्रतिपादक
 विरोधो न आह घोत्पतीतिरिति। वाच्यस्यापि तस्य विशेषणान्नैवनाभाववद्विशेष्यतेति स

परंतथोक्तिरितिभावः घरोनास्तीति। यद्यपिसमासयोग्यनजरुवारोपार्थकत्वं मत्वे उक्तं तथो
 घरोनास्तीत्युक्तिरत्रेवतत्राप्यारोपाननुभव इति दृष्टान्तार्थस्यवधेयं। नजघोत्पत्तित्यत्र नजो
 शेषराजपाव्यवधानेन चोपस्थितत्वेपिसदृशीनांबुद्धिस्पपरामर्शकत्वात्तदा तस्य रामशोना
 मुचिन इत्याह तदर्थं नजर्था इति॥ साधारण्येतेति। प्रकृते। १५० पदस्य नजन्यवोधविषयप
 रतपायसहयस्य संग्रहः तत्रासतिवाधकेवाचकत्वमेष सन्नितु तस्मिन्वा त कतापीतिभावः
 नजवाच्यत्वादिति। यद्यप्युतरपरार्थप्राधान्येन नजसुखस्य ब्राह्मणमात्रस्यानपनेप्रा
 योतिनजः प्रयोगान्नजर्थाविशिष्टस्यानयनं सविषयिकः पुनरसौ नजर्था निवृत्तपरार्थक
 ब्राह्मणदृष्टस्य गौरादेर्दर्शनादुपदेशाद्वा पूर्वमब्राह्मणोपमित्यवस्थितततः पश्चात्
 इत्यलभतेनापब्राह्मण इति ततोः ब्राह्मणोपमिति प्रयुक्ते। आतश्च तद्व्यगुणादर्शनाद्
 योपदेशाद्वा ब्राह्मणात्वाद्यवस्थपर्वकमेवनायंब्राह्मण इति ज्ञानेन स्वयंकासवर्गमापु

मुः साः
१०८

दृष्टव्यवस्थानिब्राह्मणोपनिषद्व्याख्यितं वस्तुतत्त्वं तस्य निर्गतं भवतीति वस्तुभाष्यपप्यु.
लोचनपाके परोक्षार्थस्यैव साधुत्वं लभ्यते तथापि तद्व्याख्यस्य भेदप्रत्यक्षे क्वचिद्व्याख्यानपुत्रस्य
हेतुत्वत्वप्रदर्शनपरतपैवोपपत्तिर्न जन्म्यारोपकावकत्वे तद्व्यपेक्षं भवत्वाभावात्। अन्यथासं
मासदृशोऽक्तपुत्रात्तद्व्याख्यानसंभवेन तन्न जन्मदर्थकत्वासंभवादघटः पदघटः पदस्य ना
यत्के प्रतिष्ठाभावात्त्वयौतस्ययोगक्षेमावितितान्त्रिकोक्तौ लोचदृश्यादौतादात्म्येन घटोऽशनी
सपदार्थभावात्तज्जसमभिध्याहारैतादात्म्यसंबंधावच्छिन्ननीत्याभावधो धस्य सर्वानुभवसि
द्वस्य नत्रोभावा र्थकत्वं वितानुपपत्तेर्न दं सजतमिदं सजतमिति यावज्जन्मवोधोऽस्तत्तदभावा
त्तैवगाहितपापरस्परप्रतिबंधप्रतिबंधभावानापत्तेश्च नजोभेदार्थकत्वमावश्यकं। नच न
जोभेदार्थकत्वेऽब्राह्मणमानपेत्यादितो ब्राह्मणभित्तलोपादौ रपि बोधापत्तिः नचेष्टापत्ति
नस्य ब्राह्मणमानपेत्युक्तलोपुमानीपकृती भवतीति भाष्यविरोधादिति वाच्यं। घटत्वेन

कघटपदासन्निहितव्यक्तिबोधवत्यकरणविता ब्राह्मणभित्तमात्रार्थका ब्राह्मणपदास्तौ
यादेरेव बोधसंभवात्तस्मादघटो न पदस्या घसमस्तेन तो भेदस्वशक्तिर्भेदस्वस्यासंशोपाधिका
पातस्पर्शवर्त्तावच्छेदकत्वे साधवात्। समासघटकस्य तस्य तत्तरपदस्य तद्विन्ने तत्संज्ञायां
तत्संज्ञायां ह कत्वमेवः नवनब्राह्मणैरेतैरुपद्रुतमित्यादौ नजोभेदार्थकत्वे तत्प्रतिपक्षपुत्रो
गिवाचकपदयोः समानविभक्तिकत्वानुपपत्तिः सामानाधिकरण्यमावा दिति वाच्यं। प्रति
योग्यतु योगितोरभेदाच्च यवोधोपपिकाकां सायां सत्यामेव नजोभेदवोधनेन तयोः समान
विभक्तित्वस्य तद्व्यपेक्षीयत्वात् एवं च नजोभेदवोधने प्रतिपक्षपुत्रो गिवाचकपदयोः समान वि
भक्तित्वचनत्वेनियामकमतस्त्वभतत्वेन घटस्य दौनभेदवोधः दृश्यते च यजतिषु पेयजामस्य
हं करोति नानुपाजे चिन्मन्नजापयुंदासवोधः उक्तवाक्ये यजतिशब्दो यागस्वरूपवचनः तस्य
चानुपाजभित्तैषु योगेषु पेयजामहशब्दवन्मन्नं करोत्युच्चारणीतेत्यर्थः अतस्वाचानुयाज

भः साः
१०६

युयजतिषुपेयजामहपदवन्मन्त्रप्रयोगनपेकार्थविधानादेधानादेकविधेयार्थकत्वनपेकवा
त्वमुपपद्यते॥ अन्यथापागेषुपेयजामहपदवन्मन्त्रविधानमनुयाजेषुतिषेधविधानमिति
धेपदुपार्थकत्वनपवाक्यभेदापतेर्पेयजामहपदसुधंगकल्पनेगौरवाच्चेतिभावः अन्यतुशास्त्र
विहितप्रतिषिद्धत्वाद्योऽशिगुहगाग्रहरीचद्विकल्पापतेर्नानुयाजेद्विस्मयजः प्रतिषेधार्थकत्वं
नद्याहिक्रियायाः कारकसाक्षात्सत्त्वादिनिगमनाविरहेण सकलकारकविशिष्टाप्रतिपादिभानाभा
वनामुद्दिष्टाभावविधिस्तत्रवाच्यः एवंचोद्देशस्यप्रसिद्धार्थतत्प्राप्तिरपेक्षिताप्राप्तिसापेक्षत्वात्प्रति
षेधस्यप्राप्तिश्चकचिदागतोपथानकसंजंभस्यपेदितितन्नकलंजमसरादेरागतदृष्टसाधन
त्वावगत्याप्रसक्तायाः कलंजमसराभावनापानिषेधशास्त्रेणानिहतिविषयत्वेऽवगतेऽर्थान्ति
षयकलंजमसरास्यानिषसाधनत्वासेपातनोनिहतिः प्रकृतेनुपेयजामहंकुरोतीतिशास्त्र
वसा। एवंचनिषेधस्यशास्त्रविषयत्वेनप्रावृत्यवह्निधिशाल्मस्याप्युपजीव्यत्वेनप्रावृत्या

धेनविधेरस्यंतवाधायोगाद्विकल्पस्वप्रान्योति। विकल्पेचब्रीहिभिर्जुहोतिपवेर्वाजुहोतीत्यादे
यमंब्रीह्यनुष्ठानेवेदस्यविपण्यासमितिजनकत्वासंभवाद्यवशात्तस्याप्राप्त्यापराधीका
प्रतीतप्राप्तारापपरिपागश्चेतिदोषद्वयं। प्रयोगांतरेपवोपादानेयवशात्तस्यस्वीकृताप्राप्ता
रापपरित्यागः परित्यक्तप्राप्तारापोपादानंचेतिदोषद्वयमितिचत्वारोदोषाः पुनस्तृतीयेप्रयोगे
ब्रीह्युपादानेब्रीहिशाल्मस्वीकृताशमारापपरित्यागसक्तप्राप्तारापस्वीकारश्चेतिदोषद्वयं। च
तुर्पेयवोपादानेब्रीहिशाल्मस्यास्वीकृताप्राप्तारापस्वीकारः स्वीकृतप्राप्तारापसागश्चेति
दोषद्वयमितिचत्वारोपेपीत्यदोषविकल्पापत्यानजननुयाजपदाभ्यामनुयाजभेदोवोच्यते स
पंपप्यंदासः अस्मिंश्चपक्षेयेयजामहोतकतनयनपाप्रतीयते। यजतिषुपेयजामहंकरोतीत्य
नेनेवनद्विधानान्किंतुसामान्यशास्त्रविहितपेयजामहमनुधनस्यानुयाजव्यतिरिक्तविषय
वोच्यते। तथाचसामान्यशास्त्रविशेषविधिसापेक्षत्वात्तानुयाजेद्विस्मयनेनानुयाजव्यतिरिक्त

मः साः
११०

पुपसमर्पणादनुपाज्यतिरिक्तेविषेयजामहः कर्तव्यन्यापनीयतेः नुयोजेषु नूनकर्तव्यतया
सोनापिप्रतिषिद्धः सइतिनविकल्पः नचनजानिषेधबोधनेपिपदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्र
स्पेवनानुपाजेष्विति विशेषशास्त्रेणपजतिषुपेजामहंकरोतीति सामान्यशास्त्रस्यबाधान्
विकल्पइतिवाच्यं परस्परानिरेपेसयोर्हिवाध्यबाधकभावः पदशास्त्रेणाहवनीयशास्त्र
स्यानपेक्षणात्सञ्चितः निषेधशास्त्रस्यनुप्रतिपोगिप्रसिद्धिर्धर्मस्यपेक्षाविध्यर्थस्य। प्र
सक्तं हि प्रतिषिध्यतइतिन्यापातेननद्विधासंभवकिंनूतपुत्ताविकल्पस्व। तथाचद्विर
दृष्ट्यनाप्रसंगोपिविधेर्देवं ज्ञापतेपदेनुपाजेषुपेयजामहकरणेनकश्चनोपकारोभ
वतिनिषेधाच्चतदकरणादनृतवदनाकरणादिवदर्शपूर्णमासयोः सचोपकारोदृष्ट
पस्वेत्यतोपिविकल्पोनपुनरुपाजः अत्रकेचित्निषेधशास्त्रानालोचनेसामान्यशास्त्र
लोचनमात्रेणाश्रमात्मकप्रतिपोगिप्रसिद्धाः भावबोधनसंभवेनविकल्पप्रसक्तेः वि

निषेधेसामान्यविधेस्तदितरपस्त्वस्यास्यरोम्पोदधितातव्यकौटिल्यापनदातव्यमित्यादेः
त्यनिसिद्धत्वाच्च। नचतत्रापिपुण्यदासस्वनजाबोधनेनजापुण्यदासबोधनेविशिष्यविशेष
रावाचपदयोः समानविभक्तित्वेवतपोः समानवचनत्वस्यापितंअतपातस्यप्रकृतेः भा
वात्अन्ययानमहतीराजइत्यादाविवनमहतंराजइत्यादावपिमहदेदप्रतीत्यापतेः एकोनद्व
वितिवक्तृपंचित्समर्थनेपिद्वितीयस्यदातव्यमित्यसातेरर्थकाप्रसंगश्च। ब्राह्मरीम्पोदधितात
व्यं कौटिल्यायनेसावतस्यकौटिल्यभित्तब्राह्मणोद्देश्यकदधितानबोधसंभवादिसाहः विकल्पप्रस
क्तिरपदोषाभावेपिवाक्यमेदायतेर्जागृकतपासमानविभक्तित्वादेस्तद्वोधनियामकस्यसत्वेन
वनजः पण्यदासाथकत्वमेवनानुपाजेष्वित्यत्रोचितमिति नुपरे। प्रकृतमनुसरामः अन्यथेति।
साधवातादरेणारापितत्वस्यनजाव्यवाभ्युपगमेइत्यर्थः सादृश्यादेरित्यादिमापरिष्यमा
शास्त्रस्यादेः संग्रहः अत्राहारादसादेर्वास्त्रासदृशः पापाभावोऽप्यभित्तोऽस्योदसगव

मः साः
११२

योगितपोत्तरपदार्थान्वयेऽघटबोधायातादात्म्येन घटबुद्धिप्रतिबंधनत्वानापत्तिरत आह सत्ते वि
शेष्योवेति विशेषणकं सापमाह सारे प्रतियोगिनीति। उतरपदार्थनपप्रतियोगिनीस्यर्थः नि
पितत्वं ससम्पर्थः उतरपदार्थनपप्रतियोगिनिष्ठविशेषणानानि नूपितविशेष्यताप्रयोनज
र्थेन जर्थइति पावत। तर्धुतरपदार्थाप्राधात्वे पूर्वोक्तद्वयराजगणदुष्यरिहरोत आह। अयं
भावइति गौरात्वेपीति॥ नत्समासघटकेतदावर्धेस्पनजर्थविशेषणत्वपीत्यर्थः तापका
दिति। तत्सूत्रस्यातत्समासग्रहणाज्जापकादित्यर्थः तापकतामेव प्रपंचयति। असः शिवइति।
एतत्तदोक्तित्यनेन परस्परसाहचर्यासर्वनामेतत्तद्व्यापकसोदंलितोपीविधीयते। नत्तसु
रुषांतर्गतैतदोरूपसंज्ञनतया सर्वनामत्वाभावादेवानतिप्रसंगे अर्थसदनत्समासग्रहण
तत्समासे गुणीमता र्थस्यापिसर्वादेः सर्वनामताज्ञापतेन चरितार्थमिति भावः साहचर्यं ताप
कत्वस्यासार्वत्रिकत्वं सूचयत्सूत्रे सर्वतास्मोरेव ग्रहणे मानांतरमाह अकोरिति। असर्वे

असर्वनामविहिताकजसंभवेन तस्य स्यात्सा सर्वनामोरेव तपोग्रहणानिश्चीयत इत्यर्थः एतत्तस्य
एतद्गतरस्य सोदंलितोपइति सूत्रार्थः अर्थद्वारकसंबंधाप्रयोगेन व्याख्यानेतु पूर्ववत्त्याभिप्रायेणात
रपदसप्तगाभिप्रायेणावेति भावः विशेष्यानुगोधादिति। असति विशेष्यानुशासने विशेषणवाचक
पदस्य विशेष्यवाचकपदसमानवचनत्वनिपमादिति भावः ननु विशेषणस्य विशेष्यसंख्या विरू
द्धसंख्यावत्त्वेपि विशेषणवाचकपदात्तद्वचनमित्यत्र प्रमाणभाषोत आह किं चेति। नन्वनेकश
ब्दोपादानादेव द्वयोर्वेदनावात्तसिद्धेः प्रकृत्यर्थात्तत्तिसंख्याकजात्यभिप्रायकेकवचनस्यापि र
थं समवेत्यत आह। आसर्गिकं चेतिः एकवचनमुत्सर्गतः करिष्यते इति न केवलेति नियमसमत्तकव
चनविहितमित्यर्थः सति तात्प्येकचित्तार्थकमप्येकवचनमिष्यत इवेत्याह। प्रेकमिति एकभिन्न
त्वेन पस्थितासु पोषासु प्रत्येकं सेवनान्वयबोधायेत्यर्थः उपसंहरति। तत्त्विति॥ अतएवेति। अनेक
दृष्टेकभिन्नापेकत्वदेवेत्यर्थः सृष्ट्यादमिति भेदप्रतियोग्येकार्थकत्वे तद्रूपपादस्यादेकशेषेण सर्व

भसा
११३

यं न त्वं जति कजं ति भाष्योदाहृतेनेकस्तिष्ठतीति प्रयोगे जम इत्य आह्वयं प्रत्येवं स्थित्यन्वयवोधा
च न त्वैकवचनं अनेको जन इति त्वसाधेव उतर पदार्थ प्राधान्यादिप्यपदेशस्तु प्रापिक इति मा
वस्तुतस्तु उतर समासग्रहणं पद पदार्थ प्राधान्येपि सर्वादीनां न जसमास उतर पदार्थ प्राधान्यम
युक्तकार्य सामान्यता एक निष्ठा नुरो धिवा सामान्यापेक्षतापवजापास्तेनानेक मित्यादौ नैक चना
नुपपत्ति अत्र भवसीत्यादिना न हं भवामीत्यादिर्न स्थाने पुष्पदह्यस्य दोष्य पल ह्यणं एवं चिदिदं
सत्रापि लक्षणं तितु नैयायिका धनु सो रेण अत्र भवसीत्यादावरोपादिबोधस्य सर्वानुभवविद
हृत्वा न मास सर्वत्रोत पदस्य स्वार्थ भिन्नसाक्षिकत्वमेव युक्तमिति भावः प्रसज्य प्रतिषेधार्थं कन
जोष्यवस्थामाह एवं न च चसीत्यादि न तर्थापुदार्थान्वयेन प्रकृते पुरुषव्यवस्थान सिधेदिति सचपि
नृपचसीति मः ध्यमपुरुषनिर्देशः अधिकं त्वादावेवोक्तं अभावविशेष्यकबोधहेतुमाह असम
स्तति व्याख्यातार्थः न जः नदधेस्य प्रसज्य प्रतिषेधस्य तादृशन जर्थाभावनिष्ठ विशेष्यता निरूपित

प्रकारतासंबंधेन बोधे धातुजन्योपस्थितेर्भावनात्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबंधेन हेतुत्वस्य पूर्वमु
क्त्वादिति भावः न त्वभावस्य केन न पेरा शक्यता न तावदभावत्वेन चेन्नो न पचतीत्यादावपि भव
बोधापने प्रसज्य प्रतिषेधेन शक्यत्वेपि सरुवदोषः भेदस्यापि योग्यानुपलक्षितजन्यप्रत्यक्षविषयत्वा
तत इनुपस्थितावपि न तो भावबोधाच्चेत्यत आह सचेति अभावश्चेत्यर्थः तथा च न जो नो न्याभा
वत्वेनासंताभावत्वेनाभावेशक्तिकस्य नान्तदोषः अंतरखप्रतियोगिनिष्ठभावप्रतियोगित्वमति
श्रान्तोत्पन्नः सचासावभावश्चेति विमहः तस्य भावस्तत्वेन प्रतियोगित्वस्य सदृशभावप्रतियोगि
त्वमभिचार्यं भावमिति यावत् अतो जघन्यं च रममित्यमरेणोत्पद्यमानं जघन्येति बोधना
जघन्यत्वं बोधा र्थस्य जघन्य इति बोध्यत्वात् घटासंताभावस्य स्वप्रतियोगिनिष्ठासंताभावप्र
तियोगित्वाभाववति घटघनिधमेसत्वात् तत्वेन त्रासं घटान्योन्याभावस्तु स्वप्रतियोगिनिष्ठा
भावप्रतियोगित्वयापकत्वात् तद्भाषति अयति प्रदर्शनं चेदं स एतत्त्वस्य ताभावस्य तादात्म्यं

मः साः

११४

रसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं। अन्योन्याभावेति॥ अन्योन्यस्मिन्तादात्म्येताभावेण
भवनमिति व्युत्पत्त्या तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वं ताभ्यां शब्द
इत्यर्थः वस्तुन स्वसंताभावस्याभावत्वेनैव शक्तान्न तत्तत्पेगांगोरवातेन न पेगावोधस्यान
नुभवत्वात्॥ अतएव तत्सादृश्यमभावश्चेत्यत्राभावत्वेनैवात्यंताभावोपादानं। तच्च न जः सं
योगादिसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादिना भावेशत्वनभ्युपगममत्तत्वनघट्ट
तिवाक्यजवोधस्य संयोगसंबंधेन भूतत्वविशेष्यकघटविशिष्टबुद्धिविशिष्टत्वात्तापतिसत्स
सर्गावच्छिन्नतद्विशिष्टबुद्धौ अभावांशेन संसर्गावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वावगाहित्या स
वत्तदभावबुद्धेः प्रतिबंधकत्वादिति वाच्यं। निरुक्ताभावत्वेन शक्तावपि संयोगादीनां तादात्म्य
तादात्म्येतरसंबंधत्वेनानुगतनपेक्षे वनिवेशात्ती पतपान उपदेशात्ताप्यभावे विशिष्य संयोगा
वच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वमात्रा संभवात् प्रतिबंधकत्वानुपपत्तितादवस्थात्तादृशविशि

बुद्धिविशिष्टानुरोधेनोक्ता वत्यादेव तादृशप्रतियोगिताकत्वस्य विशिष्यप्रतियोग्यभावयोः
संबंधविधयो भानसोपगंतव्यत्वात्। नत्वन्योन्याभावसाधारणाभावत्वस्य न तदप्रवृत्तिरिति
मितत्वेन्योन्याभावेन न पृथक् शक्तिकल्पनार्थं। नवान्योन्याभावत्वप्रकारकवोधानुरो
धानदावशकत्वं। अन्यथा तादात्म्यसंबंधेन प्रतियोगिप्रकारकेऽप्यघट्टतिबोधेनाप्यघट्टति
वाक्यबुद्धेरप्रतिबंधकत्वापत्तेः अन्योन्याभावः तावगाद्यभावबुद्धेरवतादृशबुद्धिविशिष्टि
त्वात्। घटाभाववन्निति बुद्धेः पितद्विशिष्टत्वापत्तेः निवाच्यं॥ तत्राभावत्वस्य न तदृशत्वा
तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्य समानविभक्तिकप्रतियोग्यनुपोजिवाचकपद
योः समभिव्याहारात्पाकांसावत्वेन ताभेन तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव
त्वनपान्योन्याभावत्वावगाहितयेव तदुद्भेः प्रतिबंधकत्वोपपत्तेन न पेगा शक्तिकल्पन
स्याकिंकितात्वात्॥ कारिकाया पृथगुपादानं त्वभावसामान्यस्य न जथत्वताभापवस्य

मू.सा.
१५५

जयोः षट् प्रकीर्तिता इत्यस्य नञ् पदजन्यबोधविषया इत्यर्थान्तासंगतिरिति चेदस्मिन् तत्रापि नैव
येन शक्तिः तच्चानुयोगिता विशेषरूपा किंचान्योन्याभावत्वं न तादात्म्यसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित
काभावत्वं ॥ संयोगितादात्म्यस्य संयोगन्यतया संयोगमयं ताभावेति व्याप्तेः संबन्धविधुपाता
दात्म्यनिष्ठावच्छेदकतानि विशेषसंयोगसंबन्धावच्छिन्नसंयोगधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता
कायं ताभावातिव्याप्तिना दवस्थानतादात्म्यत्वावच्छिन्नतादात्म्यसंसर्गतांतिवेष्यपरिक
नस्य तस्य वाच्यतावच्छेदकत्वे तु घटस्तोदात्म्ये तन पट इति प्रयोगानुपपत्तिः न चाचतादात्म्य
स्यान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धत्वमपि प्रामाणिकं ॥ इह संयोगेन घटो नास्तीति व
दयं तादात्म्येन न घट इत्यादि प्रत्ययानुननुनजोऽ विशेषरूपभावबोधकत्वे भूतत्वेन घट इत्यादि
वाक्यजबोधसंताभावमानापत्तिः न च नञ्पदजन्यासंताभावबोधः नुयोगिवाचकपदोत्तरसस
मीसमभिध्याहारज्ञानस्पष्टे तुलान्तोक्त्यापत्तिरिति वाच्यं चेन्नोनपवतीत्यादिवाक्यजभावना

संताभावबोधे अभिचारेणोक्तकारणाभावस्येवासंभवादिति चेत्तत्र अत्रवदंति अत्र न तसमभिध्या
हारे प्रतियोग्यनुयोगिनो राधासंधेयभावसंसर्गबोधोपपिकाकांक्षातत्रैव न तो संताभावार्थरू
लोपगमेन नोक्तस्येतद्वेधापत्तिः ॥ न च नञ् समभिध्याहारे तादृशबोधोपपिककांक्षा विरहा
त् न पचति चेन्नोनेदं चेन्नस्येयादौ नञ् समभिध्याहारे निरर्थक्यादेः प्रथमांतपदोपस्थापित
चेन्नदोषस्तथैव त्वस्य दं पदार्थे आधारासंधेयभावबोधोपपिकप्रथमांतपदसमभिध्याहा
रन्याकांक्षायाः सत्त्वेन तत्र न जाह्न्याद्यभावबोधनसंभवात् ॥ एवं च यत्र प्रतियोग्यनुयोगि
नो राधासंधेयभावबोधः सममीविनानुपपन्नस्तन्नानुयोगिवाचकपदात्सम्यग्यपेक्ष
तेपद्याभूतत्वेन घट इत्यादौः तद्वत्तद्वेधिति कृतावस्तुतो न पचति चेन्नोनेदं चेन्नस्येयाविभक्ता
र्थकृतिसेवधादेरभावस्य बोधने नञ् सममीनापेक्षतेऽपेक्षते च प्रातिपदिकार्थस्येतीति
न च चेन्नोनपचतीत्यादौ न जाह्न्यात्तार्थभावनाभावबोधने चेन्नोनपचतप्येन्नानपचते

भः साः
११६

दौ द्विवचनाद्युपपत्तिः भवन्मते भावना न्वपि निसंख्यान्वयनिपमेन भावना न्वपि न्यभावे।
त्वाद्यभावेन द्विवचनादिना तस्य बोधपितु मश कात्वात्वे पाकरण मते तु तत्र धात्वर्थं नित्याभा
वस्यैव न जा बोधने महित्वादि विशिष्टचैत्रकर्तृकक्रियाभाव इति बोधाभ्युपगमेन तादृशानु
पपत्त्यभावादिति वाच्यं न जसमभिव्याहारे भावना भावान्वपि निति र्धसंख्यात्त्वपत्तिर्यु
त्पत्त्येन राभ्युपगमेन द्विवचनाद्युपपत्तेः त्वन्मते पि पञ्चैत्रकर्तृकः पाको प्रसिद्धस्तत्र चैत्रो न पव
तीति प्रयोगानुपपत्त्या क्रियाया अप्रसिद्धातु प्रतिपोगिकाभावस्य न जा प्रत्यापयितु मश
कात्वात् न च तत्र न नाभेद एव बोध्यते प्रतिपोगितया चैत्रादिविशिष्टस्य तस्याख्याता यं क्त
प्यंत्वपात्ततादृशप्रयोगानुपपत्तिरिति वाच्यं न यासति पित्योगितासंबंधावच्छिन्नधात्वर्थप
कारकबोधेऽसमस्ततद्वदज न्यो पस्थिते हेतुत्वस्यात्रैव व्यभिचारेण त्वसिद्धांत व्याघातान्न न
जसमभिव्याहारे व्याख्यातार्थ भावना न्वप्यर्थकत्ववत्तसमभिव्याहारे भावना भावान्वप्यर्थ

कत्वप्रसामानाधिकरस्य पुष्पदोदौ सत्त्वान्न त्वं पचसीसादौ मध्यमादि पुरुषानुपपत्तिः पटान्न जसम
भिव्याहारित्वबोधकत्वं धकत्वं न समभिव्याहारे तु भूतपर्वतदादापपुरुषोपपत्तिरिति इदं च वधेयं न ज
समभिव्याहारे प्रतिपोग्यतु योगितोयः संबंधो भासते न समभिव्याहारे तत्संबंधावच्छिन्नतदभावस्तदनु
योगिनि भासत इति व्युत्पत्तेर्न भूतत्वेन घट इत्यादावन्यो न्याभावबोधस्तन्निपा मकं त्वादावेवोक्तं पर
तु घटत्वादिविशिष्टोपस्थापकपदसमभिव्याहृतनजादिपदस्य घटत्वावच्छिन्नप्रतिपोगितासंबंध
न घटप्रकारकाभावशाब्दत्वस्य न यानीत्यादिसाकं स घटाद्युपस्थापकपदसमभिव्याहृतनज्यद
स्यतीत्य घटत्वावच्छिन्नप्रतिपोगिताकत्वसंबंधेन नीलघटादिप्रकारकशब्दबुद्धित्वस्य कार्यताव
च्छेदकत्वापगमात्तनीलघटो न घट इत्यादिप्रयोगप्रसक्तिर्भवति च पीतो घटो न नीलघट इत्यादि
प्रयोगोपपत्तिरित्याद्यन्यतो वधाप्यं मित्याशयवानाह। इत्याद्यन्यत्र विस्तर इति ॥ इति मध्यमवतारय
रदप्येव न तर्थातिपरं। आसंगिकं निपातो यस्यार्थे निति न्यपरा मित्याशये न मध्यमवतारय

भू.सा
११९

प्रादयो धोतका इति। धोतकानां यशस्विमं न इत्यर्थः। अतएव प्रत्ययान्तत्वात् न प्रत्ययान्तत्वात् येषां येषां विशेषः
ते भावः सतां तरे तु तास्य पर्यग्राहकत्वं धोतकत्वं वक्ष्यति। येनेत्यत्र पर्यग्राहकत्वं नोतरादुपहितहेतुमात्रेण
रामशर्कः किं तु हेतुं तरे परामर्शकोपीत्याह पंभाव इति। न धात्वर्थ इति। ततश्च योगं तर्गेत धातुशब्दस्य
र्थः आपतेरिति। अनुभवादिप्रतीत्यापतेरित्यर्थः नोपसर्गार्थ इति। ततस्तत्समभिधायकत्वात् प्रादिशब्दस्य
इत्यर्थः। अतश्च आपतेरिति। एतच्च अनुभवादिमानप्रतीतिमभ्युपेयम्। वस्तुतस्तथात्वीकार इति पाठ्यं च
न भवादिर्धातुत्वानापतिरिति बोध्यम्। तच्च अनुभवाद्यर्थकत्वे यिनस्य पल्लवस्थानीयत्वेन तदन्वयिष्यायास्मान्मा
न्यार्थकत्वादेर्न धातुत्वानुपपत्तिरत आह अनुगच्छतीत्यादौ विनि। अत्रानोरनुभवार्थकत्वेन तदनु
रोधेन गमेरपि व्यापारसामान्यार्थकतापारुषोपेयतया तत्राप्रतीतिर्द्वारा स्यादित्यर्थः। वस्तुतस्तु सं
योगावच्छेद्यापारेण चार्थानुभवस्य बाधेनाल्लयासंभवात्तानोरनुभवार्थकत्वं संभावनेति भावः। गोर
वादिनि। विशिष्टानुपपत्त्याः शक्ततावच्छेदकत्वे गोरवादिन्यर्थः। तथा चेति धातुपसर्गविशिष्टानां प्रत्येकं प्र

मीपमाणानुभवार्थप्रतिपादकत्वासंभवादिनिसमुद्दिता र्थः। विद्यमानत्वादौ स्यादित्येति निर्गच्छते लक्षणस्य
स्यानुभवादिन्येयं र्थ इति शेषः। लक्षणकल्पिकायास्तास्यर्थांनुपपत्तेस्तास्यर्थाग्रहाधीनतया तस्य बो
धसर्गसमनिव्याहाराय तत्त्वादिति भावः। तन्वेतावतो यसर्गस्य तास्यर्थाग्रहकत्वं मेव समायाजं तपो
न कत्वमनु आह तथा चेति। तास्यर्थाग्रहकत्वं मेवेत्येवकारेणा धोतकत्वस्य तत्त्वं तत्त्वं व्यवच्छेदः। अनु
भवादिपूर्वे धातोस्तास्यर्थाग्रहस्यापसर्गसमभिधायकत्वात् धातुत्वात् इत्यसर्गः। क्तिपापोगइत्यत्रापि क्ति
पाविशेषणो भवार्थतास्यर्थाग्रहकत्वं मेवोपसर्गः। क्तिपापोगइत्यनेन विवक्षितमिति भावः। एतत्त्व
मप्येव स्यतां न चेति। धोतकत्व इत्यर्थः। क्वचित्तु यमिति पाठः। सकर्मकत्वस्येतापतेरित्यनेनाल्लितेन
नुमास्तु सकर्मकत्वमन आह। तत इति। उपोपसृष्टासूधातो रित्यर्थः। तथा चोपास्यते हरिरित्यादि प्रयोगा
नुपपत्तिरिति भावः। तन्वेत्येति धातुमात्रार्थ इति कल्पेति त्वित्यर्थः। आगतमिति कर्तृकान्ते। उपोपसम
आहारे विनाशक्तिः। अमे धातोस्तादृशबोधादर्शना तस्य तदर्थपरतायामुपसर्गस्य निपातमिति हेतुः।

४५ साः
११२

दिनिपातानामपीत्यर्थः अस्येवेति घटः क्लिपनरसादौ कर्मणि लकारदर्शनान्न सकर्मकत्वा नुपपत्त्या सा-
कारे लक्षणो निभावः सति नि॥ सा सात्कारादिन पार्थे धित्यर्थः अन्यथेति क्वचिदर्थो न्न रसादा सकर्मक-
सर्वत्र तत्वांगीकारे इत्यर्थः वा पुर्विकुलज इति विकारानु कलया पारवाचकस्यापि सकर्मकत्वापत्त्या कर्म-
काच्चेति विहितस्मने पदानुपपत्तिरिति भावः उपास्पते गुरु रित्यादावुपाधुपसर्गाणां मुपासना धर्थ-
वाचकत्वेपि पूर्वोति विहितस्मने पदानुपपत्तिरिति भावः उपास्पते गुरु रित्यादावुपाधुपसर्गाणां मु-
पासना धर्थवाचकत्वेपि पूर्वोक्तं सकर्मकत्वा नुपपत्तिपरिहर नि॥ अथेति दृढमिति सकर्मकत्वा-
नुपपत्तिरूपमित्यर्थः साधकं धोनकत्वसाधकं व्युत्पत्तौ निपातानि रित्तत्वं विशेषणान्ने पमायति रत-
व्याहृक्चेति इत्यादि नि॥ अनस्युच्चपवादोऽयं वाधुपस्याप्यसमुच्चयस्य निससमुच्चयसाकां सत-
यासमुच्चयार्थकपदप्रयोगविना चादिप्रयोगा संभववत् शब्दशक्तिरभावात्तेन निर्यधानुपरतं नो-
पसर्गः स्वार्थस्य धात्वर्थविशेषणतयेव बोधनेन नदसमभिव्याहारेन व्ययोगस्याप्यसंभवान्न अन्य

एव वसति॥ नुत्यसमाधेयत्वादिति ननु निपातानां वाचकत्वे चाप्येदं दृढस्यादिसन्नमेव मानं प्रादो-
नां वाचकत्वे तमानानुपसंभाधोन कं नेवोचितेति चेत् न किमीषदु सुषुहृष्टाहृष्टा र्थेषु स्वसिसादिसन्ना-
सकं मानं पाणि विहितमिति विभावपय्यादिकमित्यादिपदेन नदर्थविहित द्वितीयोपादिपरिग्रहः।
अभेदातिरिक्तसंवेधावच्छिन्नप्रातिपदिकार्थप्रकारतानि नपितविशेष्यतां संवेधेन शाब्दत्वावच्छि-
न्तं पुति विशेष्यतया विभक्तिजन्योपस्थिते हेतुन या प्रकृतेन दभावेन भेदान्वया संभव इत्यर्थः अन्य-
था। इतः कार्यकारणभावात् ननु पगमे। अपतेरिति भेदेनान्वयबोधानने रित्यर्थः आदीतीति भेदान्व-
यस्य आह कमादिपदमित्यर्थः भेदान्वयेदतिप्रातिपदिकार्थपोरभेदान्वयपदनिपाठस्तु तादृशान्वयवो-
धे विभक्तिजन्योपस्थिते हेतुन तास्य केनाप्यनस्य पगमादप्रकृतत्वाच्च वित्यर्थः निपातानि तेति ता तथा-
च समुच्चयार्थस्य निपातार्थत्वेन तनेन साकं यदार्थोत्तरस्य भेदान्वयानुपपत्तिरित्यर्थः सदृक्त्वं स-
दस्य समानादिति व्युत्पन्नपोपादानेन नवापत्त्या प्रकृतेन नुत्यनरस्य तमिवे मं यशंति जनाइ

मः साः
११६

भाष्ये कर्तृकर्तृकर्मव्युत्पन्नस्य वा तस्य ग्रहणमित्यभिप्रेत्य व्याचष्टे सदृशेनेति तुल्येनेत्यर्थः ननु विरुद्धि
भक्तिकार्यकस्य पिनामत्वादिना त्वानुसन्धानेनाभेदेनान्वयापत्तिरित्याह समानाधिकरणेनेति
तथाच समानविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वेन सादृश्यविवक्षणा नोक्तदोष इति भावः नतो केचनोप
दोषविभिन्नविभक्तिकपदोपस्थाप्यत्वाद सदृशेनाप्यभेदान्वयादाहा समानाधिकरणेनेनेति वि
शेषवाचकपदप्रकृतिकविभक्तिविरुद्धार्थकविभक्तिप्रकृत्यर्थेनेत्यर्थः ननु वाचकतावादिनो
कव्यस्य निनिपातानि रित्त्वेन संकोचनीये मुनेवासेयधौत्येभ्यो समानाधिकरणोपस्थाप्य
निकेपेनेषां नरमत आह पं भाव इति सवे स्पं विभागेन कदाचित्तेनेन्यधिकरणयो रभेदान्वयव्य
वच्छिन्नानामा र्थयो रभेदेनान्वय इति व्युत्पन्निरिव प्राधान्येन प्रदर्शनेन ननु समानाधिकर
णयो रिति व्युत्पत्त्यस्य तरेतथा किं नुदृष्टं त विधयेति नोक्तदोषः तथाच प्रधानीभूतव्युत्पत्तावेव
निपातेतरसंकोचोक्तीर्न नमिचित्सर्वमुत्पन्ननुगामार्थयो रभेदान्वयबोधे समानेवेभक्तिकपदज्ञ

न्योपस्थितिहेतुतायां पदं शो निपातानि रित्त्वं निवेशनीयमिति नोक्तदोष इत्यवतारणं तु स
चीनां नवतादृशव्युत्पत्तेरप्रकृतत्वात्कथमेतदिति वाच्यं मलोक्तादिपदेनैव वक्ष्यादिकमंतरा
भेदेनान्वयासंभवे प्रतिपादयता समानविभक्तित्वेन ध्वञ्जेत्यादावभेदान्वयापादनस्यापि
श्लोक्तत्वात्तदेव च समानाधिकरणं व्युत्पत्तौ निविष्टमिति पथा श्रुतमूलसंगमनादित्येव
धेयं ननु तद्व्यापानुपपत्तिरेव मानमत आह गोर वं वेति ननु तवापी दं दृष्टं समानमत
हाश्रुताकमिति धोतकतावादिनामित्यर्थः धोतकत्वादिति चादौ ता सममिव्याह न पदसमुच्चि
तदर्थं न पदस्यार्थतास्य ग्राहकत्वादित्यर्थः नास्तीति समुच्चपादेः सममिव्याह न पदेनैव लोका
तस्य पदगुपस्थित्यभावेनान्वयस्यैवाभावेनोक्तस्थलस्य तादृशव्युत्पत्त्यविषयत्वादिति भावः
तस्वेति व्युत्पत्तौ निपातानि रित्त्वं विशेषणप्रवेशादेवेत्यर्थः लासृणिकमिति लोकाग
घटितत्वेन ननु ससृणानुसरणं व्यर्थमेषादिति भावः नेपापिकास्तु नजोवाचक

क. १००
१५०

असंमतत्वाद्येन पदभेदेनोत्पत्तीमादौ न जथाभावस्य विशेषणतया चरचेनापि विरुद्धि
नुरोधात्कृत्युत्पत्तौ अभिवारवारणापनिपातातिरिक्तत्वविशेषणमावश्यकं सर्ववोधनेन नि
पदभेदादौ विभक्तिविभक्तिजन्योपस्थितिर्विनापि चार्थस्य घटादिव्यवयवः सुखमनवीत्या
रोनेत्यत्र घटस्य नामार्थत्वादिभक्तिजन्योपस्थितिर्विना तत्प्रकारकप्रतिपोगिता संसर्गका वि
जयविशेषकबोधानुपपत्तिर्हेतुरिह रेवेति वाच्यं एतद्विषये घटादिपदानां तत्प्रतिपोगिके
तत्संज्ञाभ्युपगमात् निपातातिरिक्तनामार्थपोः साक्षाद्देनान्वयोऽस्य तत्र इत्यत्र द्विवचन
स्वारस्येन निपातातिरिक्तनामार्थनिष्ठभेदसंबंधावच्छिन्नप्रकारतानिर्णयितनिपातायां हेति वि
शेष्यतासंधेन बोधे विशेष्यतासंबंधेन विभक्तिजन्योपस्थितेर्हेतुत्वकल्पनाद्वा सामंजस्यादि
साहः ४३ उक्तव्युत्पत्तेर्निपातातिरिक्तविषयत्वेन पूर्वोक्तदोषपरिहारे विषयत्वात् न रतन्मतेऽन्व
पानुपपत्तिर्द्वौ स्थाशयेन मूलमवतारयति अपि चेति इत्यर्थ इति ॥ इत्यन्वयबोधः सर्वसंमत

सर्पः अप्ये चेति उक्तार्थान्वयबोधश्चेत्यर्थः अन्यथेति निपातानां वाचकत्वाभ्युपगमस्यार्थः र्हीताः
विचिरोधेयकीकरोति तथा हीत्यादि न विवशब्देन रतुमनती पार्थकरणास्वेवार्थान्वयः सुखभाव
आह इवशब्दस्येति असत्त्वार्थकतयेति सिंगाघनत्वपार्थकतयेत्यर्थः स्वेचकारकानन्वयिणीघो
छेदकरपेणोपस्थितेर्धनैराकांश्याकांश्यान्वयासंभवेन तदर्थकत्वात् नीपापाभ्यसंभवादिति युक्त
ननु इवशब्दार्थः भेदान्वयिनः सदृशस्य इवमया तदर्थकेव शब्दात् नीयोत्यति सुखमस्या इति
ह संभवेवेति ह्यवगानरमाह उक्तपदोत्तरेति अनन्वयप्रसंगादिति वाचकतावादिमत इति केचि
इदमुपसंहरात् नीपापात्तुतेः उक्तस्यैवार्थसदृशान्वय उद्हरणाकरणात् तस्य तन्मात्रावत्त्वेन वा
नततत्सदृशत्वात् योऽप्यस्य करणत्वात् तदनुपपत्तिरिति भावः तदुत्तरं सुपत्तिरिति विवादः
वगास्या पा घत्वा संभवेन समुच्चपासंभवमाशंक्य चकारस्यान्यत्राप्युक्तं इत्याह ननु क्रियाग
चेति चकारसमुच्चयं दर्शयति उक्तपदोत्तरात् नीपापादिति या पादिति नीपापाकविषययोस्तु सु

मः साः
१२९

नन्वयमेव स्पष्टपति। उस्तसहशेसादि। नतसदार्थानामित्यर्थः भेदेनान्वयेति। सुज्ञातिनं प्रादो
नामार्थयोरिसुक्तयुतेरिति भावः ननु न स्वमेव नान्वयकाधेति। सादृश्यस्य भेदघटनधेः सना
भावः अत्रेदं बोध्यं। वाचकतावादिनेवेन सादृश्यादिवोधनेपपुदासनजीवानुपागिप्रवः।
वाचकपदयोः समानविभक्तित्वस्यसिगसंख्याविभेदेप्यस्यपमानोपमेपता॥ विभक्तिगुंवे
केवघुपमानोपमेपयोरित्यनुशासनसिद्धयानियामकतापाअभ्युपगमेनप्रकृतउत्तरागि
नसादृश्याप्रयुशरकरागकोद्वरागबोधः सपेपादः भेदाभेदयोर्विकल्पेस्योपम्यासरुसारधन
रोक्तमिदमेवेति॥ उत्तरपदार्थप्राधान्याभावादिति॥ प्राधान्यस्यान्यनिर्णयितत्वनियमि
तिभावः चोत्तरार्थमितिघोतकताहस्यपस्यापितार्थमित्यर्थः नमेवेतिघोसमेवेत्यर्थः अर्थेद
दिति। अप्रपंभावः घोतकतापाअपिद्वितित्वेनतपार्थवत्वस्यघोतकेप्यसतत्वान्नतन्निवृ
प्रातिपदिकसंज्ञानुपिनिर्दिशक्तिः ससंज्ञान्यतरदेवार्थोपस्थापकमितिचचनमस्तीतिर

नुशब्दात्पस्थितसामान्यस्यविशेषेपप्यवस्थापकत्वंघोतकत्वंमनुतद्रपस्थापकत्वमेवेतिगीताः
पार्थवत्वसंभवोतआहवक्तव्यमितिज्ञापकादितिघोतकतावादेनेषामनर्थकत्वादेवसुबभाव
विधानमनर्थकंसदृक्तापेक्षापकमितिभावः ननुखरादीनांसत्ववचनानामपिसत्वात्तद्विहिताघो
सुविधानेनचरितार्थस्यनरूपनज्ञापकत्वमतआहनियानस्येति। तद्वर्तिकप्रत्याख्यासुक्त
कृतद्वितेति। संग्रहद्विति। अनर्थकस्यापिनिपातस्यप्रातिपदिकत्वमित्यर्थः उपसंहरति। तद्वि
एतत्कल्पेमीमांसकसंमतिमाहा। उक्तंवेति। चनुविधद्वितिनामाख्यातोपसर्गनिपातमेवेति
प्रकाररूपार्थः पदेसुपिद्वेननये। द्विविधस्यनामाख्यातखरपस्य। अर्थनिरूपणेहेतुमत्त्विनवा
स्यतेरिति। नामार्थोक्तानिः किंवाव्यतिथीत्वयोर्व्यापकत्वंकिंवाभयमितिसंदेहेतुविवादः
सोविद्यापातत्वादितिभावः तयोः निपातोपसर्गयोः व्यापारः शक्तिवसंज्ञान्यतरानुक्रियाग
गनिपातोपदर्शपोतके। पदार्थविषयकतासर्वग्रहजनकोः नामाख्यातस्यविषयस्योस्तस्य

इह जहति घटितत्वा नदयोऽपि विचार्य नदस्यार्थः यद्यपि स्वाघं न त्वनिबंधमनामचमिहानं प्रादो
 रपीति तपोः पार्थकेन तिर्देशो नुचितः तथापि सिंगसंख्यानिष्ठप्रकारतातिनपितं विधेः सत्रा
 र्थकत्वरूपपारिभाषिकनामत्वमादाय तयोक्तं उपसर्गो र्गां निपातत्वेपि नदपादानं ननुः।
 सिङ्गन्यायेनेति बोध्यं तन्पसर्गे राधात्वर्थस्य न निपातत्वाप्योपसर्गत्वेन प्रादीनाम्बुव
 र्णतच्चादीनां चोक्तत्वे उपसर्गकमत आहोपसर्गपदमिति। यदांतरस्येति। चंद्रवमुखमित्येव
 वत्वेन चंद्रादिनामोपलक्षकमित्यर्थः एवं च न नदत्वा निपातानां वाचकत्वमिति भ्रमिजव्यभिच
 द्वाती वाचकतापक्षपरिकरोति। नन्विति अन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति। चंद्रवमुखमित्यादिना
 निपातसत्वे सादृश्या घर्थप्रतीतेस्तदसत्त्वे तदप्रतीतेऽनुनिपातानां घटादिपदवद्वाचकत्वमे
 त्यर्थः नन्विच्छारिरपशक्ते रभावात्कथं तेषां वाचकत्वमत आह बोधकतारूपेति॥ तथा च नद
 कत्वमेव नद्वाचकत्वमिति तेषामपि घटादिपदवद्वाचकत्वमेवेत्यर्थः नन्वन्वयव्यतिरेकपो

तामर्प्य ग्रहे उपयोगस्य प्रागभिहितत्वान्नतपोर्वाचकताप्रयोजकत्वमत आह किंचेति। उक्तं शीताः
 अतन्मूलमस्यैव शब्दार्थत पाप्रजयतीत्यादौ प्रहृष्टजयस्य लसराया जिधातो रेवोपस्थितौ न प्रवाव
 प्रकपां घर्थकत्वं तेषां तात्पर्यं ग्राहकतयेवोपयोगादिसुक्तीयेत्यर्थः तिहादेः सादृश्यात् तेषां घो
 व्यतिरेकाभ्यां कर्त्रादिवाचकत्वावधारणोत्वादीनामपि वाचकत्वावध निरिति भावः परे तस्युक्त
 अचकारे सादो धातुमात्रात्कर्त्रादिवोधेन निरोधोक्तत्वे दृष्टे वायतिः। न च तन्मूलमविभक्तं
 र्गाहो धः लोपमज्ञानतोपि बोधीना प्रत्ययलसरास्यलोपफलत्वं वदता माप्यकृतानुसमिति। केचि
 र्गाहो धस्यानभ्युपगमाच्च। यन्नप्रत्ययस्य वाचकज्ञानेनैव प्रकृतिप्रत्ययार्थयोरिति निश्चिनवा
 शोपथापाचकस्यादिष्टदंते। लः कर्मणीत्यादौ कर्तरीत्यादेकत्वं कर्मविषयाद्वेतोतिरुत्तरविवादः
 धः भावेदस्य सर्वस्वत्वे च व्याख्याता न च सर्वत्रैव धातोर्भावना विषयत्वात्तत्रैव किं नुक्रियाग
 शंका। भावविषयादिस्य केवलं नुक्रियामात्रबोधकादित्यर्थेनादोषात्। अतस्तस्मिन्निधेयपयोस्तु

मः सा
१२३

कतेरिपरस्मैपदं द्वेकपोरिसादीनां नियम इति भाष्यकृदिति संगतिः तेषामाश्रयस्थानं प्रादो
दिष्टार्थाः स्वार्थं भवेतीति न्यायेन सर्वत्र सिद्धत्वादित्याहुः तच्चित्तं व्यतिसेरुपादेनितं विधेयं सन्ना
देवो धेनाद्युक्तेः शेषित्यात् प्रत्ययस्य रास्यलोपफलत्वेपि लुसविभक्तिस्मरराजन्तानां चः।
त्वाभ्युपगमेवाधकाभावाच्चतुल्यपुत्तासुपामपि धोतकनापतधातोर्द्विवचनाद्युक्तं प्राप्तावच्छि
तरतिहाचकशदिगतद्विवारोपेण द्विवचनादीति सोक्तिविरोधाच्च। भवद्भूरीत्येव कल्पमिति तेषां
भावनावाचककर्मविशिष्टभावनावाचकास्तेवलभावनावाचकासुधातोः लकारामेव्यतिव
येनः कर्मणीस्यप्यवसानेनातिदिष्टार्था इति न्यायेनापितत्कारकादिविशिष्टभावादिना
कानां तिसां सर्वत्र सिद्धसंभवेन नियमस्याप्येव संगमनीयत्वादिसन्यन्नविस्तरः ननु निधुमे
वावकत्वे घरोनपट्टसादौ घटादेः प्रतियोगितयान्नार्थाभावेन स्पष्टाश्रयतपाद्यतायुक्तं
योनुपपन्नः भेदसंबन्धेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधे विशेष्यतपाप्रत्ययजन्योपस्थिते ह्यो

पानामार्थयोर्भेदेनानन्वयप्रतियोग्यतिसिद्धत्वादेवं समानाधिकरणानामार्थयोरिति नानादिताः
रभेदेनाचपापतिश्चेत्यत आह। एवं चेति। विधिं वै पार्थम्यमिति तादृशवार्तिकेन प्रातिपदिके
विधानवैयर्थ्यमित्यर्थः अतश्च कस्येति व्यर्थमिति। अभिचाराभावेन तस्य विशेषणं प्राप्तेषां धो
दिति भावः प्रत्याख्यातत्वाचेति कृतद्विनेत्यत्र च शब्देनैव तदर्थस्य समुचितत्वादिति भावः यमप्युक्त
रास्यरसादाह किं चेति। प्रकरणादिवदित्यनेन धोतकता पाठित्वाभावो ध्वन्यते। अत्रोक्तं तद्वै
तिपस्य ह्यप्यपगं स्तुतिमित्यर्थः कर्ण्यकारणाभाव इति समुचितचरादिशाब्दबोधे च इति। केचि
नपिनलस्य गान्तानत्वेन हेतुनेसाकारक इत्यर्थः सवाचक इति। उपसर्गप्रत्ययस्यैव प्रतीतत्वेन वा
नंगतिरिति वाचकः स्याधातुरूपसर्गस्तदभावपगतिवाचक इति पुंजराजेन तद्वैतिविवादः
नवाचकत्वमेवेत्यस्य तिपातानामित्यदिरेवं धोतकत्वमेवेत्यस्योपसर्गाणां भिन्नं किं नुक्रियाग
नोति। वाच्यवाच्यः न ययतिरकतोतिपातानां वाचकत्वं पुक्तं तोस्माकं मेने अथिपयोस्तुस

भ.स.
१२४

चकत्वमप्यस्योतकत्वमिति मतं तदेव न युक्तमिति मत्वपोजना ४३ तनुचमचमृणानं प्रादो
सत्वइति प्रसज्य प्रतिषेधाश्रयणोऽसमर्थो समासापतिर्वाक्यभेदापतिश्चेति पितृविधिरसञ्जा
श्रयणीयः तथा चोक्तलक्षणास्पातार्थके तस्मिन् व्याप्तिः तावदन्यतमत्वस्यापि नानुवृत्तिः।
रवमतन्प्राहृणिकसंबंधेति। तस्य लक्षणावच्छेदकत्वमभिप्रेत्याह जातिरिति निपातान्तावच्छे
तावच्छेदकतया च तस्मिन् निमित्ताभावः नूनहत्वादिना सांकर्यान्निपातत्वे जातिः स्वमित्येव
पातत्वाभाववति हत्वे धात्वादिहकारे हत्वाभाववति निपातत्वे निपातान्तावच्छेदकत्वे तदुक्तं ननु
हकारे समावेशात् तद्वक्तृत्वात् ननु स्वसामानाधिकरण्यात्वाभावसामानाधिकरण्यात्वात् ननु
बंधेन जातिविशिष्टजातित्वावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्यात्वात् प्रतियोगित्वनियमभंगिमेव
रूपधिसहचारानुवृत्तादृशानियमेन कुलसत्तर्कः अन्यथा तन्मात्रवत्प्रवृत्तानां सत्तावत्तद
साधनमानानां विलयप्रसंगान् अतएव भूतत्वं न जातिरिति सांप्रदायिकाः हत्वादि व्याप्योत्तरं

तत्त्वस्यानात्वात्पुण्यमेन सांकर्यस्य परिहारेऽपि सकलवादि साधारणभावेनाननुदर्शिताः
तस्यैवासिद्धिनिष्पत्त्या सात्त्विकं चकार्यतावच्छेदकत्वादीनां जातिवत्साधकानां तन्मात्रमेवाव
पिन साज्जातिः। शक्यतावच्छेदकत्वे तु न तत्साधकं। अभाववत्विभुत्वादीनामपि जवनेषां घो
तेः अतएव गुणादीधितौ गुणस्य जातिवत्त्वं हीधितिकृताखंडितमतन्प्राह। उपाधिवत्तस्य कृ
मान्ये। व्यावकथं मे इत्यर्थः अयं भावः उपसर्गोपमयमनेपि चोतकत्वे वा चकत्वे शी। तदुक्तं
येतदुर्मिद्वतितपोपस्यतोपसर्गत्वनिपातत्वपोहभयो धर्मयोर्मोघोतकत्वादि। केचि
गत्वावच्छेदेन कल्प्यमुन निपातत्वावच्छेदेन तिसंशयै धर्मितावच्छेदकत्वनिर्णयः। तत्त्वं न वा
पकृतपानिपातत्वावच्छेदेनैव तत्कल्प्यते संग्राहकत्वाच्च वादतएवैश्वरानुमानेति विवादः
दत्त्वादिना वाच्यते तत्कार्यत्वेनेत्यवच्छेदकजिज्ञासायामुक्तत्वाच्च वा तत्त्वं किं नुक्रियाग
दकं ननु घटत्वादिकमिति त्याग्यसिद्धौ न इति। अत्र वेदंति। प्रमाणानां अविपक्षोत्तुस

म. २८:
१२५

दकतायांतचपसपातोपन्नवहनांधर्माणामवच्छेदकत्वकल्पनाप्रयुक्तं गौरीचम्राधिकं प्रादो
नुमानेकतिजन्मतापांघटत्वाघपेक्षपाकार्प्यत्वस्यापन्नविशेषोप्येकस्यपितृविधिसन्ना
तस्येवावच्छेदकत्वं। अतस्त्वव्यापारत्वस्याधिकसंग्राहकत्वेपिह्यनित्वस्येवाप्यतत्त्वचिः।
वच्छेदकत्वं। खोक्तं चमीमांसकैरव्यप्रत्यक्षत्वंविहापद्व्यचास्यत्वस्येवपन्नपद्व्यापारत्वं
दकत्वप्रकृत्यापकत्वानिपातत्वस्याधिकसंग्राहकत्वेपिआप्येसोपसर्गत्वः। चमितेव
तस्येवावच्छेदकत्वमुचितं ननु निपातत्वस्यापोतकेऽवाचकेचपादपरगामान्नाथेऽप्यन
नानिपसक्तत्वात्। प्रादपोघोघोतका उपसर्गत्वादित्यनुमानाच्च। नचप्रोदीनांघोघोत
निपातत्वलिङ्गेनैवसेतयतीतिपसक्तत्वात्। प्रादपोघोतका उपसर्गत्वादित्यनुमानागमेद
दीनांघोतकतानिपातत्वलिङ्गेनैवसेतयतीतिवाच्यं तस्योपसर्गत्वत्रयोपाधिमतपान्द
धकत्वात्। नचवेद्यादौसाध्याप्यकत्वान्ततस्योपाधित्वमितिवाच्यं शुद्धसाध्याप्योप

पिसाधनायधित्वसाध्याप्यकत्वसंभवात्। अस्तिहिनिपातत्वावच्छिन्नंघोतकत्वंपन्नदर्शिताः
गत्वंपन्ननिपातत्वंनजादौतत्रतदभावात्। ननुप्रकृषांघर्थे प्रादिवाच्यः तदव्यतिरेकमेवाव
पिधापिशब्दधीविषयत्वात्। पोपदन्वयव्यतिरेकानुविधापिशब्दधीविषयः सतद्वत्तेषांघो
सामान्यव्यासोघरादिदृष्टान्तः नचानन्यभ्यत्वमुपाधितस्यवाच्यत्वरूपसाध्यव्याख्यमप्युक्त
जादौआख्यातान्वयव्यतिरेकानुविधापिशब्दधीविषयेसाधनाप्यकत्वादिति। तद्वत्
कहेनघटकशाब्दबुद्धेराक्षेपाघनन्यत्वेनविशेषणोनानन्यत्वभ्यत्वस्यसाधनत्वादिति। केवि
पाधित्वायोगात्। तच्चनपासिद्धिः धातोरेवप्रकृष्टजपार्थक्यत्वेनोपसर्गस्यतागतत्वंनवा
हकत्वादितिवाच्येधातोः प्रकृष्टजपार्थक्यत्वस्यप्रकृष्टेवसंज्ञानात्। नापिलक्ष्मिति विवादः
रत्वादेर्यसकतावच्छेदककोटिप्रवेशेगौरवान्तस्माज्जयत्वादधातोः शक्यत्वेकिंनुक्रियाग
त्वादिकंनपसर्गस्यतिवाच्यंतथाचकहेत्वसिद्धिः किंचार्थस्यधानुत्तस्यत्वंअधिपप्योत्तस्य

मुः८ः
१२६

निगमनाविरहाद्वैकतावच्छेदककोटो निवेशयतिः नापि तदर्थस्य धात्वन्वयः प्रतीयते
संगः निपातानि निरुक्तस्योक्तव्युत्पत्तौ विशेषणान्तरं एवं च प्रतिष्ठितस्यादौ वि-
नदभावश्चोपसर्गार्थः तथा च तेनोक्तस्य भावाववा निति धीः गमनत्वप्रका-
कास्त्रिसोमानस एवेति चेन्न प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तेर्जागृकतपागमनाभावः
निबोधस्यापि गगनकुसुमायमानत्वात् किंचित्तावोधांगोकारेतादृशास्यत्वेन
सर्गत्वमपि द्रुष्टुं निपातान्प्रविशेषकत्वात् निपात्योपसर्गाभावविशेषिकीय-
यो गत्यभावविशेषकस्यादीनां धातुकतापेक्षया पनांतरेभ्योऽप्यस्य सर्गासा-
त्यत्राकरे पुनमेवः इवार्थस्तसादृश्यं तच्च तस्मिन् त्वेति तद्वत्तत्त्वमेव यत्तु सा-
दृष्ट्या भित्तिरुद्धतावतापित जिवपुतमिति परिभाषणेन तस्यैवार्थत्वात् न पापान-
वानुयोगिप्रतिपत्तिरिवाचकपदसमानविभक्तिरिति नियामकं नान्यं इति व

चंद्रेणो वसुत्वमितिसाधु। एवकारस्यैव योग्यवच्छेदोऽयोग्यवच्छेदोऽप्यवच्छेदः निर्दिष्टताः
अविशेष्यसंगतैव स्यत्वे पार्थक्यवधुदं ररसादाव न्यतादात्म्यवच्छेदोऽर्थः अत्यंतवसुत्वमेवाव-
हतपदार्थापेक्षिकं। तथा च पार्थक्यतादात्म्याभाववद्धुदं रमित्तः पार्थक्यनिबोधः एतेन तेषां धा-
गंधरसत्रयपिष्यस्य समवेतत्वाभाववात्पि वीसमवेतश्च गंधरतिबोधः अश्रमात्त्वमप्युक्त-
धानुपगमेऽपि व्यामेवाकाशमित्यपि सज्येत। एवं चैवकारेणान्ययोग्यवच्छेदोऽनदुक्तं
एवाचकपदविशेषणवाचकसमस्यंतान्यतरसममित्याहारो नियामकः विशेषक इति केचि-
स्यलेऽयोग्यवच्छेदः शंस्रः पांडुरावेत्यादौ शंस्रत्वावच्छेदेन पांडुरत्वसमवायाभावात् तत्त्वं न वा-
धात्वात्तीलसंसीजं भवत्येवेत्यादौ निपातसंगतैव स्यत्वेऽप्यंता योग्यवच्छेदोऽर्थः अत्र देनेति विवादः
आत्मिकत्वं व्यवच्छिद्यते तत्रात्वपि नावच्छेदकस्यापकत्वं रंशश्च तत्र शक्तिरिति किं नुक्रियाग-
संज्ञनिष्ठाभावमिति योगीनीसंभवनाभाव इति बोधरतिवदंति वस्तुतस्तस्मात् अविपय्योस्तु

भूसाः

१२८

आरंभस्तमर्थादेवसा। जपमनुप्रावर्षदित्यत्रहेतुमतजपनिर्णयितव्यलक्षणाभावसंबंध
स्ववर्षहास्त्रिपातिष्ठस्यानुनाद्योतनादेवमन्यत्रापिज्ञेयं। अतएव नतेपामुपसर्गत्वंक्रियागतविशे
षघोतको घुपसर्गः। उक्तंचहरितास्त्रिपापाघोतकोनाप्यसंबंधस्यनवाचकः। नापि क्रियापदास्तेषां
संबंधस्यनुभेदक इति॥ तदर्थं सुकर्मप्रवचनीयसंज्ञकोनादिः प्रजपतीत्यादावुपसर्गवत्तत्क्रियाग
तविशेषस्यघोतकः विभक्त्येवोक्तत्वाच्चनसंबंधस्यवाचकः। नापि प्रादेशं विसिखतीत्यादौ विशब्दवत्क्रि
यासेपकः तत्रवितामानास्त्रिपासेपात्। तथा सनिततत्क्रियानिवंधताकारकविभक्तिरेव स्यात्। किं
नुविशिष्टक्रियाजनितोयंसंबंधे विभक्त्यर्थ इति तद्योतकः प्रादेशं विमायसिखतीत्यर्थप्रतीतेरित्यधि
कमन्यतोवधार्यमूहतिभयं। रा रदर्थगो वपसर्गनिपातार्थ निरूपणम् ॥ प्रक्रांतेनामार्थनिरूप
णोतामघटककृतद्वितीया मर्थमुपोधातसंमत्या निरूपयिष्यन्तानिरूपणम्॥ प्रक्रांतेनामार्थ रा
निरूपणोतामघटककृतद्वितीया मर्थमुपोधातसंगत्या निरूपयिष्यन्तादौ प्रकृत्यर्थप्रकारत्वा १२९

ति। अत्र्यभिचरितसंबंधन्यजात्येवमानोपगमेत्विसर्थः। नृशब्दस्त्वितारुचिबीजंतुनस्यापत्यमित्यने
नयर्षीप्रकृत्यर्थोपयादिसंबद्धेयस्येः। रादीनां विधानेनयुक्त्यर्थसंबंधात्तर्भावेरौवतत्रैकार्थोभावस्यो
पगत्यतपातत्रायत्याद्यंशेसंसर्गस्यैव प्रकारतया तस्यैवतद्वतरताभावप्रत्यपार्थत्वेनज्ञानेस्तदाद्य
त्वासंमवादिती॥ अर्थोतरवृत्तिरिति धात्वर्थघटितार्थवृत्तिरासिकाद्यंतगतकृगादिरित्यर्थः। तदर्थं क
र्त्तव्येवेवतादिन्यक्रियायाः क्रियाकारकभावेसंबंधस्य प्रकारतया मानादिसाशयः। नृदेरिति। कथम
प्यभातयोगादर्थविशेषप्रसिद्धादित्यर्थः। अभिलक्षणपादिनिष्ठा। प्रत्यपांतत्वेपिप्रत्यपलुकाप्रकृतिसमा
नाकारात्किंष्यमारांलुप्यमानोर्थाभिधायीतिन्यायेनप्रकृत्यर्थान्वितप्रत्यपार्थाभिधायिनइत्यर्थः।
अत्र्यभिचरितसंबंधेभ्य इति। अत्र्यभिचरितोव्यक्तिनिष्ठात्वंताभावाप्रतिपोगीसंबंधः। समवाया
त्मकोपस्यजात्यादेस्तद्विशेषवाचकेभ्य इत्यर्थः। नातः पाकादिनानाशेनरवाश्चपनिष्ठाभावप्रतिपो
गित्वांतत्वं। चकेनिदासोदरत्वमित्यादौजातिविशेषेराभानादितिगन्थेनेनेत्यर्थः। द्वितीयाप्यर्थे।

भःसाः
१२६

अभिन्ननरोशाहरां यथेत्यर्थः तद्वन्तमिदं पीत्यपि नोक्तं तत्र भावप्रत्ययेन संबंधाभिधानं प्रोक्तं तिस्रैः
नान्प्रमेदप्रसपादिति इदं च षष्ठ्यर्थे विहितस्य मनुष्यसंबंधार्थकत्वं कानि रासायन्यीयमित्य
स्योदाहरां यथेति शेषः सतइति सत्त्वज्जन्मबोधे शानर्थकर्त्तेशे सतायाः प्रकारनपाभानात्तद्वत्
भावप्रत्ययेनापि सैवाभिधीयते इत्यर्थः तथोचोक्तस्य सेषु भावप्रत्ययांतात्संबंधाभानात्तद्वत्त्वा
मेऽन्यत्रे सुपातमिति भावः ननु प्रकृतत्वं सत्त्वमित्यादौ सतो पिशोः स्यादिसंबंधस्य भावप्रत्यये
नानभिधानवद्वा जपुरुषइत्यत्रापि तदनभिधानं स्यात्तत्रापि राजादीनां पुरुषादिपदार्थस्व
त्वादिसंबंधेन प्रकारेण सस्यापि वक्तुं शक्यत्वादित्यत आह दिगिति तदर्थस्तु निर्वस्यमाराभावे
तस्य भावइति सूत्रेण तत्सादपो विधीयते ननु जातित्वादिना जातत्वेव संबंधस्त्विति नियमस्त
थावय प्रकृतेर्यदुर्मपकारकबोधः शास्त्रकृत्संमतः स एव धर्मस्त्वाद्यभिधेयइति न स्यादिभिन्नप्र
कृतेः कृदंतादितो संबंधप्रकारकबोधस्य भाष्यसंमतत्वात्तस्यैव भावप्रत्ययेनाभिधानमुचितं

मिति नोक्तेषु भावप्रत्ययस्तराजाद्यभिधायकत्वमिति प्रकृत्यर्थं विशिष्टद्वयमात्रवचनतेति पाठः मा
त्रपदेन संबंधव्यवच्छेदः तद्वितस्येति इत्यादे रित्यर्थः संबंधानभिधायकत्वेनेति प्रकृतिजन्मबोधेन स्यात्प्र
कारत्वादिति भावः तदभिधानं संबंधाभिधानं न स्यादिति किं नुदं इत्येवाभिधानं स्यात्तद्वत्तदभि
धानमिष्टमिति भावः ननु प्रकृतिजन्मबोधविषयत्वे सति प्रकृत्यर्थे रतित्वं भावत्वं तच्च दंडसंब
धस्यास्तनमिति भावप्रत्ययेन तदभिधानं भविष्यतीत्यत आह प्रकृतिजन्मबोधइति उक्तार्थ
स्य भावत्वे तु दामोदरत्वमित्यादौ जातिगुणसंबंधस्यापि भावार्थता प्रसज्येते भावः क्रमेण
इत्यहपव्यावर्त्यमाहान्यथेति एकतरदलमात्रोपादाने इत्यर्थः तद्वत्तरेति घटदंडिपदीतरेत्य
र्थः तथा च घटत्वमित्यादौ द्वयत्वस्यैव त्वत्तते दंतीत्यादौ दंडसंबंधस्यापदार्थतया प्रकारत्वा
दभावत्वेन तस्य प्रत्ययार्थत्वं संभवइति भावः वस्तुतस्तदलोपादानं व्यर्थं मनुवादीनां संन
ध्यर्थकतया दंतीत्यादिवाक्यजपवो संबंधस्यैव प्रकारत्वेन दंडादीनां प्रकृत्यर्थः प्रकारत्वात्

मः साः
१३०

न निप्रसंगात्। मीमांसकैः कदेशि मने मत्वर्था पातां संबंधवाचकत्वे पितृदाहिमाश्रयविशेषक
बोधसौवनैरस्युपगमे नन्मने पिप्रकृतिजन्यबोधविशेषांशे दंदादीनामप्रकारत्वेन प्रयोजनविरहा
दिति विभावनीय संबंधः प्रकार इति अयेन तस्य त्वदिप्रत्ययवाच्यता स्यादिति शेषः मीमांसकमतमुप
न्यस्यति यत्ति ॥ अत्र दंडित्वमित्यादौ स्वसमवेतः सादिप्रकृत्यर्थसमवेतः नोत्तममित्यादौ नोत्तमदि
गुणावन्तसंभवति पतोतः संबंधस्यैव भावप्रत्ययवाच्यत्वमाश्रितमित्यर्थः। दंदादेः प्रकृत्यर्थोप
कारत्वे पिप्रकृत्यर्थसमवेतत्वेनाभावत्वादिति भावः संबंधिवाचकत्वेनेति। तदस्यास्यस्मिन्निति मनुष्यः
संबंधे विधाने पिदंती पुरुष इति सामानाधिकरण्यानुरोधान संबंधिवाचकत्वेनेति। तदस्यास्यस्मि
न्निति मनुष्यः संबंधे विधाने पिदंती पुरुष इति सामानाधिकरण्यानुरोधान संबंधिवाचकत्वस्यावश्य
कत्वादिति भावः गतभावाभावादिति संबंधस्यैव भावत्वसंभवादि भावः आदावेवेति। एवं येष्व
देवी सादिसामानाधिकारपसोक्तरीत्ये बोधयते रित्यं जगं येन मूषणोदत्यर्थः तवापीति विपाक

रणास्वापीत्यर्थः इदं ह्यविज्ञासादिवाचकत्वे क्वचित्संबंधवाचकमित्येवं नपुं वैषम्यमित्यर्थः तज्जनेस
स्य विवरणं प्रकृतिजन्येति ननु प्रकृतिजन्यबोधप्रकारप्रकृत्यर्थ इति रसाधारणोधमस एव भावप्रत्य
यार्थो वाच्यो बहुस्य निसारह्यवदहति रसाधारणोधम इति बोधदिशमत्तस्मिन् साधारण्ये च तदिदं रा
हतित्वे सति सकलतद्दुतित्वं सत्यं नोपादान्तद्वयत्वादेर्घरासाधारण्यं विशेषोपादानाच्च तदुक्तिः सा
दितिरासः तेन नयेराधर्मो भावप्रत्ययवाच्यः तन्न तत्त्वदार्थस्य घरादेत्यादि प्रकृत्यैवलाभादनन्यत्वं
भ्यद्वराहति त्वादेर्भावप्रत्ययस्य शक्तिः तच्चापीत रहुतित्वमभावः साकल्यं हति मच्च विशकलितम
र्थः इतरहति त्वप्रतिपौषिकाभावस्यातिप्रसक्तत्वादितरहति त्वत्वावच्छिन्नप्रतिपौषिकाभावस्याप्र
सिद्धत्वावच्छिन्नत्वादेर्वाधाच्च विशेषस्य शक्यत्वासंभवात्। अत्र प्रकृतिजन्यबोधे येन संबंधेन प्रतिया
घनावच्छेदकधर्मस्य प्रकारता तेन संबंधेनेतरहति त्वत्वं हति मत्वं च बोधनातः कात्यादौ कात्यादि
दिसंबंधेन घटत्वस्य हनानपि सति नवाघटत्वमित्यादेरेवं बुद्धौ वादि मत्वस्य भावे प्रमेयत्वमित्यादे

भुसाः
१३१

स्वितराष्ट्रतिष्ठो न भासतेः प्रसिद्धत्वात् किंतु स कल प्रमेयवृत्तिवमात्र एवमेकत्वमित्यत्र साकः
शोपिनवविशिष्टस्यानतिरिक्तत्वमते गुणान्तरविशिष्टमत्वमिहादौ विशिष्टसत्वे विसिष्टसदित
राष्ट्रतिष्ठस्य महत्वमित्यादौ सकलमहत्त्वत्वस्य महत्परिमाणादौ चासंभवद्विवाच्यं। तदितरत्र व्या
पकासंताभावप्रतियोगितावच्छेदकतद्व्यसंताभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वेदलद्वयता
न्यर्थेणादौषान्। तच्च न संगच्छते धर्मस्यासाधारणधर्मत्वेन वाच्यत्वेऽप्युक्तासाधारणस्य परिभारे
ष्वेसत्वादेकत्वमित्यादौ परिमाणावोधापत्तेरत आसाधारणधर्मत्वेन वाच्यत्वेऽप्युक्तासाधारणस्य प
रिभारेणिसत्वादेकत्वमित्यादौ परिमाणावोधापत्तेरत आह मत्वे प्रयोगोपधिमिति घटत्वादेः प्रयोग
धर्मत्वाभावात् प्रयोगोपाधिपदं व्याचष्टे सारे प्रयोग इति शब्दप्रह्लादित्यर्थः उपाधिमिति नमिति न
तु प्रयोगधर्मतया च घटत्वादेर्न तत्त्वानुपपत्तिरिति भावः प्रह्लादस्य प्रह्लादनामित्यस्यापन्तमिति रोष
इत्याशयेन व्याचष्टे प्रह्लादस्य प्रह्लादतयेति। तथा च प्रह्लादस्य प्रह्लादविशेष्यतानि नपित प्रह्लादना

योपशब्दप्रह्लादिहेतुधर्मस्तमिति मत्वार्थः एवं च नोकापत्तिः परिमाणादेरेक यदार्थासाधारणधर्मत्वे
व्येकपदप्रह्लादिति मितत्वाभावादिति भावः तत्रोभयोपादाने गौरवात्तादृशविशिष्टधर्मत्वेन त्वप्र
सयातादौ धाननुभवाच्चुपर्ववसितार्थमाह प्रह्लादिति ज्ञेयादि ननु घुगुर्ध्वनिवस्तुनस्तु नन्कासा
धारण्येन धर्मस्य वाच्यत्वेऽपिनोकापत्तिः प्रह्लादस्य तावच्छेदकनिर्णयित्वविशिष्टसमवायौ दिनासंब
धेनासाधारण्यघटकतदितराष्ट्रतिष्ठतद्व्यसंतावोर्विवसराणां प्रह्लादे परिमाणास्य तेन संबधेनाहति
दिति चेत् तया सत्यनंतशक्तिकल्पनावश्यकत्वेन तद्व्यसंतावोर्विवसराणां प्रह्लादे परिमाणास्य तेन संबधेनाहति
सहिष्णुतया तद्व्यसंतावोर्विवसराणां प्रह्लादे परिमाणास्य तेन संबधेनाहति तद्व्यसंतावोर्विवसराणां प्रह्लादे परिमाणास्य तेन संबधेनाहति
यतिप्रतीतिस्तत्तादृश्यावेसमिप्रेयाह मत्वे धर्ममात्रमिति अस्य तत इपेराधर्मत्वेन वेति शेषः तत
छत्प्रह्लादिति धर्मस्यत्वादिवाच्यतायाः स्वहस्तितात्वात् तद्व्यसंतावोर्विवसराणां प्रह्लादे परिमाणास्य तेन संबधेनाहति
अत्येयुकिमाह। तत घकीति। तत घकुपलसितेस्यर्थः घटत्वघटत्वघटत्वत्वादिन्यत्वादिति। घटघ

५: साः
१३२

तत्त्वपदोत्तरत्वस्यार्थत्वादित्यर्थः जातेरुक्तसत्तात्मकत्वेभावप्रत्ययार्थत्वेचमानमाह। संवेधिभेदादि
ति। उपाधिभेदादित्यर्थः भिद्यमानेति गवेतरासमवेतत्वे सति सकलगोच्यक्रिसमवेतत्वे पतस्य अपरा
गायार्थत्वेन प्रतीपमानागवादिनिष्कृष्टसत्तेव जातिरिति कथ्यते तस्यां सर्वशब्दावाचकत्वेन न च स्थि
ता इत्यर्थः उक्तार्थमेव विशदीकरोमि। तामिति उक्तसत्तामित्यर्थः धात्वर्थमिति। आकृत्यधिकरणान्या
येन जातिमन्ये क्रियामाहुरिति पक्षाभिप्रायेण वामहानित्यात्मविशेषणं क्वचित् जातिः क्वचित्संबन्ध
मुक्तार्थत्वात् प्रमाणा यतिः। उक्तं चेति गुणशब्दस्य वैशेषिकाणां नूपादिष्वेव प्रसिद्धे राहविशेषणानये
ति। तथा च प्रकृते गुणपदमुपसर्जनीभूतार्थपरमिति न विवक्षितार्थो संग्रह इति भावः पर्यवसितमा
ह तथा चेति। नृणादीत्यादिगुणपरशुकादेश्वसंग्रहः बोधजनकत्व इति बोधजनकत्वमतस्तत्त्वार्थः अपेक्षा
वादे। क्रियाकारकभावसंबन्धेन कृदर्थकर्त्राहो धात्वर्थस्यैव प्रकारतया भानोपगमादिति भावः सिद्धो
तमनुसृत्याह संसर्गप्रकारकेति। स्पृपादेति भावप्रत्यययोजातावेवेत्याद्यनियमादिनिभावः न

तिजासादिवाचकभावप्रत्ययेषु मध्ये इत्यर्थः जातिवाचकानामिति अनर्थनिष्कशक्रेरिति शेषः गुणधा
त्मकभाववचनां युक्तत्वादिशब्दानां जाते शक्यतावच्छेदकत्वसंभवाज्जातिवाचकेति अवच्छेदिका इ
ति। उपस्थितत्वाद्यदत्तादिजातिनिष्कशक्रेः स्वेतरावृत्तित्वावच्छिन्ननिमित्तत्ववृत्तित्वनूपाधेयता
संबन्धेनावच्छेदिका इत्यर्थः तेन नद्वयत्वादित्वातिनिष्कशकेन घटाद्यवच्छिन्नत्वं अवच्छेदकानुगम
कंच घटत्वादि कमेवेति भावः पर्यवसितबोधमाहः घट इति रिति। पक्षांतरमिति तत्त्वद्वयमा
वप्रत्ययवाच्य इति मतान्तरमित्यर्थः अथ कस्माहोरिसुच्यते गोरित्येव हि गौर्गो विवर्तत इत्यो विष
का इति। निरुक्तमप्येतत्त्वत्वे उपपद्यते। तत्त्वचनकोपीतिः यद्वा शब्दघटितोक्तवार्तिकसच
नप्रयोजनकोपीत्यर्थः अपि तापक्षांतरसंग्रहः वार्तिके वेतार्थेन भवतीत्यत्र स्वशब्दस्यामी
यवचनतपासीपार्थेन जात्यादिना प्रवर्तते इत्यर्थोक्तं पक्षांतरपरता कथं वार्थावृत्तेर्धर्मशब्द
स्य भावत्वपत आशयं प्रकाशयत्यपं भाव इति जात्याद्यर्थस्य द्रव्यो विशेषणानापाः प्रसिद्ध

भ.सा.
१३३

त्वातदृष्टं तेन शब्दस्यापि तांसाधयति। अर्थवदिति जात्यादिवदित्यर्थः शब्दस्यार्थविशेषराताया
मसाधारणस्थलमाह। हरिहर इति। कश्चिदासीदित्यनेन जात्यादिप्रकारकबोधो ध्वन्य
ते। हर्षादौ सन्निकर्षाभावेनानुपस्थितहरित्वाद्यवच्छेदेन शक्तिग्रहाभावेन तद्वत्प्रकारकशब्द
बोधो संभवादुपस्थितपदस्यैव विशेषणत्वमभ्युपगम्य शब्दबोधोऽप्यपादनीयो यथा च वृत्त्या
तद्वत्स्थितिस्तथोपपादितं नामार्थनिरूपण इति भावः। अन्यथेति। अर्थोऽंशे शब्दस्य प्रकार
वानभ्युपगमे इत्यर्थः। आरण्यकानां सन्निकर्षं राजानि धर्मिता वदेद्वक शक्तिग्रहसंभवा
इतं नागरिकानिति। एवमेवेति। पदप्रकारेणैवेत्यर्थः। अप्रसिद्धेति। अग्रे हीनजात्यादिविशिष्ट
शक्तिकपदेऽप्यस्यार्थः जात्यादिभेदेनेति। तद्विशेषेणैवेत्यर्थः। क्वचित्तु जात्यादिनपेणैवेत्येव पाठः। उभय
मिति जात्यादिनपेपदं चेत्यर्थः। अवच्छेदकमिति शक्त्यवच्छेदकमित्यर्थः। ननु जात्याद्यनुपस्थितिद
शाया मयमर्थस्तस्यैवानिति शक्तिग्रहोऽप्यसंवदितिकेत आह पदप्रकारकेति विशिष्याद्य १३

दत्त्वादिरपेणैवेत्यर्थः पद्यपि सर्वेभावा इति सर्वशब्दोपादानादेन कल्पे शब्दस्यैव सर्वशब्दप्रवृत्तिनि
मतत्त्वमवगम्यते। तथापि घटत्वादिनाग्रहीतशक्तिकघटादिपदाद्यवच्छेदप्रकारकबोधस्यैव
जनीतप्रसिद्धिसिद्धस्याप्यत्रोक्तमशक्यतया प्रायशः प्रसिद्धार्थकस्यैव शब्दप्रकारकबोधस्याननुभवे
न वेतकस्येपि जात्यादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वमंगीकरणीयमेव। वर्तित्वं तु भावशब्दस्याप्रसिद्ध
र्थकशब्दपरतया योज्या। तत्र निमित्तानंतराभावेन वार्तिकवत्काष्ठस्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वा
वधारणानाप्याकादिपंचकशक्तिकपदे। अतस्त्वानुदानदि। तदने सत्त्वेऽनुदानदि। तौ ह्यवामने
पदमित्यस्येतद्वानौ ह्यवयवः। इति तत्र संख्यातानुदेशः। प्राप्नोतीति यथा संख्यसूत्रे भाष्यकृद्वक्तं सं
गच्छते। तस्य यानवानां तदर्थत्वेनात्मनेपदवत्त्वेन बोधो संवेष्टा मेकतेन च ह्यविशेषानुपपत्तिः। स्य
येवान्तरवसारकृताण्युभयमवच्छेदकमित्युपसंहृतं क्वचित्छब्दोकीति तद्भावरनिकर्षं न हितत्र शक्ति
ग्रहोत आह क्वचित्छब्दमिति किं वार्तिकशक्तिनिरूपकमित्यर्थः। तथा च नृपादिवर्णनप्रस्ता

मः साः
१३४

वेत्तपत्वादिनोपस्थितनत्वादीनां शब्दशोभाने उपस्थितत्वान्नत्वादपदानामपि तदंशोभानमस्मि
रूढमिदमेतच्छब्दमित्याकारकार्थं शक्तिग्रह एव विशेषरूपेणोपस्थिते स्तत्रत्वादिनिभावः तथैव चो
धृतिपदवाच्यत्वप्रकारकत्वेत्यर्थः एवकारेण जात्यादिप्रकारकबोधवच्छेदः मित्यस्य न शक्ति
ग्रहस्याप्यंशोयद्दर्मप्रकारकत्वं न जन्योपस्थितिशाब्दबोधयोरपि तदंशे न द्दर्मप्रकारकत्वमित्यर्था
त्तपदविशेष्यकानेमादर्थविशेष्यकबोधानुपपत्तिरिशक्तिज्ञानपदार्थोपस्थितिशाब्दबोधानां समा
नप्रकारकत्वसंबन्धेयः नैयायिकास्तु नत्वादपदानामपि विशिष्यशक्तिग्रहो नानुपपन्नः पञ्चनत्वा
दिसंबन्धेन पक्षे चिद्दर्मवत्त्वधीस्तद्विषयी भूतनत्वादेः शक्तिग्रहे धर्मितावच्छेदकतया भाते बाध
कामावात्तयद्वाप्यमेव तेन प्रमेयवो नित्याकारानत्वादि विशिष्टबुद्धिः ततश्च प्रमेयत्वं शोष
दशायां खन्यतो नत्वादपि प्रकारकनत्वाविशेष्यकमाणे बाधकामावात्तद्विषयनत्वादितावि
शिष्यनत्वादेनत्वादपदशक्तिग्रहेण तदप्येव नत्वादपदान्नत्वादिवोधस्य सुखभवात् न च १३५

प्रमेयत्वं शोषकत्वेनेमाताभावः अनुभूपमानतत्तद्दर्मप्रकारकशाब्दबोधानुपपत्तेरेवमान
त्वात् कथमन्यथानुभवात्मकसमूहात्वं तादेकपदार्थोद्बोधकासमवधानेन्यपदार्थस्मृतिः अ
कसस्याप्यंशोपदविशेष्यतात्वस्य कल्पनापेक्षया तादृशस्मृतौ प्रमेयत्वं शोषकत्वेनैव न्या
य्यत्वात्तापदस्यार्थधर्मत्वाभावेन निपमेन तस्य तदंशो विशेष्यतात्वासंभवाच्च तस्य पदस्य तस्मि
न्यदेशक्तिरित्यर्थस्यालौकिकत्वेन पदप्रकारकबोधस्य सार्वत्रिकत्वासंभवाच्चेत्याहः इति भूषण
सारदर्पणोभावप्रत्ययार्थनिरूपणं तनुदेवताया इन्द्रादिपदाध्यामेन तदंशभावेण तद्विभक्त
कल्पनमनर्थकमत आह देवतात्वोपस्यं यकेति इन्द्रत्वेन नृपेण देवतोपस्थितावपि देवतात्वे
न नृपेण तद्रूपस्यापकाभावादित्यर्थः तेन नृपेणोति देवतात्वेन नृपेणोद्बोधस्थितपेक्ष्यर्थः अन्य
था तद्विभक्तमच नृप्यावा मंत्रजिगेन वा पुनः देवतासंगतिस्तत्र द्वैतं च परंपरमिति मीमांसकसि
द्धान्तसंगतिरित्यस्य देवतासंबन्धित्वं च तद्देशकस्यागकर्मत्वं तस्यागो देशत्वमपि वेदबोधितव्यं

तद्व्यक्तमित्येप्रकारेणोच्छाविषयत्वं न देवदेवतात्वं नातोयतादिसंमदानब्राह्मणस्यसागोदेश्य
त्वपिदेवतात्वं न स्यतस्वामित्वावाधानं। ऐदोमंजइसाहोमंजस्यतदेवताकत्वं न नतद्व्यकत्या
गकरणात्त्वविनापिमंजमिच्छाविशेषात्मकसागोस्यविचारान्तिं नुसागोमोक्षारणकत्वं। एवं च
देवतासंबंधीप्रत्ययार्थः न नतदेवताकत्वं ऐदहविरितिसानाधिकरणानुपपत्तेः सचामिच्छा
दिपदसमभिव्याहारेततद्व्येगप्रतीयते। देयप्रत्ययार्थेनितुनसासिद्धादिपदसमभिव्याहारेदा
नक्रमत्वेनापिप्रतीतेरित्यभिप्रायो गोतिभावः उक्तार्थेसंमनिमाह। अतस्त्वेतिदेवतासंबंधिकः प्र
त्ययार्थेत्वादेवेत्यर्थः सास्मिध्यादिति साऽऽमिद्धावैश्वदेवीत्यत्रामिद्धापदसमभिव्याहारादित्य
र्थः विषयार्थेणामिति आमिद्धात्मकद्रव्यस्यैव देवतोदेश्यकत्यागकर्मत्वप्रतीतिरित्यर्थः।
केवलादिति सोमादिपदासमभिव्याहृतानां अग्नेः समुच्चरन्। प्रत्ययत्वादग्निशब्दात्प्रः प्रादुर्भव
न। आग्नेपोष्ठाकपातोभवसमावास्यायामित्यादौ। नान्येति। सोमादिसाहिष्णोपन्नाग्निदेवतोद्

श्यकसागविषयं द्रव्यं प्रतिपादयितुं नेष्टे किं नुतदेवताकमेवेति तदभावः तथा च देवताविशिष्टदे
वस्यतद्विनाप्येवंतेषामपिसंमतमितिभावः प्रकृत्यर्थेतिपदार्थः पदार्थेनान्वेतीति व्युत्पत्तेरितिभा
वः अस्मिन्कल्पेचप्रकृत्यर्थस्याभेदसंबंधेनदेवतानुपतद्विनाप्येवपः तस्यचस्वोदेश्यकत्यागक
र्मत्वसंबंधेनद्रव्यनपतद्विनापरपदार्थेनितिवोध्यं चोक्तकत्वनपरनिवाचकत्वनपेयकर्मस्योपस
गोर्धत्वेनतद्विशिष्टेधातोर्लक्षणयाच्यकल्पनेनद्रव्यं तत्त्वांसंभवादितिभावः प्रकृत्यजपवदि
ति। प्रकृत्यंशमात्रमादायदृष्टानत्वं बोध्यं। लाभादिति। समभिव्याहृतदध्यादिपदेनदेमनूपसंब
धिभातादित्यर्थः कुतः पुनरिति। अतन्यतभ्योद्दिशब्दार्थेनित्यात्किंतुसंबंधार्थकत्वमेवोचिनमि
तिभावः तत्प्रतीतेरितिदेवतासंबंधिदेयप्रतीतेरित्यर्थः तथाचतदनुपपत्त्यातद्विनास्यतदर्थकत्व
मावश्यकमितिभावः पदंनराश्रवणोसंबंधिप्रतीतेशय्यनिर्णयत्वादाहरेणंदधीनिसंबंधमात्र
यंकत्वेसामानाधिकारणानुपपत्तिरित्यर्थः अन्यथेति। उक्तानुपपत्तेस्तदसाधकत्वेत्यर्थः पद

देवदत्तः पच्यते तं तदस्य सत्त्वसामानाधिकरूपानुपपत्तिरिति कर्त्तादिवाचित्वसाधिकेति भावः वैपाक-
रान्प्रतीयमापत्तिः मीमांसकान्तरासीत्स्यादमीमांसकानामिति। नन्वेतन्नेन नदेवताकत्वनपप्र-
पार्थेन धर्मिण आसेपाद्याभेन सामानाधिकरूपोपपत्तेरिति भावः पदं न रादिस्यासेयस्याप-
पत्तसरां। वाच्यमास्ति निः आख्यातस्य कर्त्तृत्वेन द्वितस्य इत्यं वाच्यमासेयस्यैः दृष्टापवाप्तिसादेव
तापुत्तमिति त्वसिद्धांतमंगरति भावः ननु तेषां कर्त्तृत्वं न्यत्तत्त्वान्न प्रत्ययावाच्यत्वं किंतु प्राधान्या
पत्तेरेव तत्त्वमत आहृदिगिति। नदर्थस्तु प्रहृतिप्रत्यपार्थे पोरि नित्यास्य संख्यादौ व्यभिचारेण तेन
प्राधान्यापत्तभावात्तत्त्वान्न साख्यातमिति निरुक्तान् साख्यातार्थान्तिरिक्तप्रत्यपार्थे विषय
कत्वं पगमात्रेति। अत्रैवं बोध्यं तद्विज्ञेन स्पदेवतात्वाघटितार्थकत्वेन द्विनेन चतुर्थ्यावेति न्यायस्य
सर्वसिद्धस्यानुपपत्तिः न च तद्विज्ञेन स्पदेवतात्वाघटितार्थकत्वेन द्विनेन चतुर्थ्यावेति न्यायस्य
पदेवतात्वाघटितस्योपपत्तिविशिष्टत्वादिनिवाच्यं। तद्दिदेवतासंबन्धिदेयमात्रं तद्विज्ञेनार्थः किंतु वेदवो

अदेवतात्वाघटितः एवं च तद्विज्ञेन बोधस्य देवतात्वांशो वेदवोध्यत्वावगाहित्वेन तदंशो अप्रामा-
पशंकाया अनुदपाज्जिति विनियोजकनपावलवत्त्वं चतुर्थ्यानुतं दंशो वेदवोध्यत्वावगाहित्वेन तदंशो अप्रामा-
जननेन तत्राप्रामापशंका निरासार्थमुपापां न रस्यापे स एण जघन्यत्वं पद्वान द्विनेन देवत्वानवगा-
हित्वोध्यत्वेन जननेन तत्राप्रामापशंका निरासार्थमुपापां न रस्यापे स एण जघन्यत्वं पद्वान द्विने-
न देवतात्वेन देवताबोधे सा स्पदेवते निस्मरणमस्ति चतुर्थ्यानुतं देवतात्वे। न स्मरणं चतुर्थी संप्रदा-
न इति संप्रदान एव तत्त्वमरणान्। संप्रदानत्वं च तत्त्वमान इत्योदेषत्वे सति प्रतियोगीत्वं एव च तत्त्व-
प्रदानत्वं घटकतपादेवतात्वाप्रतीतावपि तद्विज्ञेन मुख्यतया देवतात्वावगाहित्वेन तत्त्वमान इति संप्रदान-
स्याजघन्यत्वं। एवं संप्रदानं दक्षिणप्रतीतावपि देवतात्वावगाहित्वेन तत्त्वमान इति संप्रदान-
स्यैव संप्रदान जघन्यत्वं बोध्यं तद्विज्ञेन स्पदेवतात्वावगाहित्वेन तत्त्वमान इति संप्रदान-
तैवेव देवतात्वाभेन तत्त्वस्य स एण पगमो व्यर्थो न आह देवतात्वेन न्येणोति। तथा च शकादस्य

म. साः
१३०

पेराज्ञातेभवन्तिस्सरोतिवृद्धोक्तेर्देवतापापाः शक्यत्वेपीद्राभिन्नदेवतात्वेनतन्म्यानार्थसोचिवेव
भावः अनुपानितानपर्विकापामपियजमानः प्रसरत्स्यादौ प्रसरदिपदस्सराणां निरुत्त्वम
हाराज्ञादीति एतत्त्वमभिहितं प्राक॥ एकदेशान्वयप्रसंगमाशङ्क्याहः प्रहरतां क्रीडेति व्युत्प
त्तिवैविश्यादेकपदोपस्थितपोरपितपोः परस्परमन्वयइति भावः प्रहरणास्यापि प्रकृत्यैवलाभ
मभिप्रेत्याहः क्रीडा मात्रवेति क्रीडानूपसंबन्धेवेत्यर्थः मात्रपदेन प्रहरणास्यतद्विज्ञार्थत्वव्यव
छेदः तथाचदंष्ट्राभिन्नप्रहारसाधनविशिष्टाक्रीडेति बोधः सोऽप्येति एतत्सूत्रविहितप्रसस्यनिवा
सः संबंधीचार्थः अत्रनिवासशब्दोधिकरणाधजंतः निशब्देन च वासेनेरंतर्प्यनूपातिशयः प्रसा
प्यते सचप्रकरणादिनातत्काल्यघटितोन्मासः तथाचसुघ्राभिन्ननिवासाधिकरणासंबन्धीति बो
धः निवासश्च प्रत्याससाप्रत्यपार्थसंबन्धिकर्तृकस्वः अतस्वकादाचित्कसुघ्रावासकर्तृरिततथा
प्रयोगः सास्मिन्नितिसूत्रविहितनद्विजस्यनुपौराणमासीघटितत्वावच्छिन्नोर्थः न सत्रपुक्तकालविहि

ताराणाधनपौष्यादिशस्त्रानां पुष्याधभिन्नतसत्रकर्मकशशिभोगाश्रयकार्थः तस्योक्तार्थैकदेश
पौराणमास्यामभेदेनान्वयः तथाचपौषोमासइत्यादौ पुष्याधभिन्नतसत्रकर्मकशशिभोगाश्रय
कालाभिन्नपौराणमासीघटितोमासइत्यादिवोधः पौषादिपदंचनकेवलपौगिकंपौषः पसद्विषयवहा
रविरहान्किं नुरहमपि एतद्वोः धनायैवसूत्रेसंज्ञाग्रहणं नद्विनिर्पकतावच्छेदकंचननिशतिपिस
मुदायत्वप्रमासत्वमानं पक्षिंचिनिष्यवधिकनिंशतिपिसमुदायेमासादिव्यवहारेपिचाद्रसौरपो
षादिविहिर्भूतपौष्यादिघटितनिंशतिघ्नंनर्गतनिधिपुषोषादिव्यवहारविरहाकिं नुपुक्तप्रतिपददि
दर्शान्तिपिसमुदायरमतोनोक्तदोषइत्याधन्यत्रवित्तरः तदस्यास्मिन्निसूत्रेप्रथमांतादस्यार्थो
याधिकासंबन्धिसधिकरणोचमत्वर्थायाविधीयते पद्यस्येमुक्तेः षष्ठ्यर्थसंबन्धस्वमनुवादिवि
धानमाभाति तथापितोमांश्चेन्नइतिसामानाधिकरण्यानुरोधात्संबन्धिवाचकत्वेवेमुक्तं प्राक॥
एवंचगोमानिसादौगोनिर्पितस्वामिचसंबन्धवानित्याधन्यवोधः नचभूमनिंदाप्रशंसासु

निसाः

१३८

निसयोगेतिशायने।संबंधेस्तिविवसायांभवंतिमनुवादयइतिसंबंधसमकक्षतयाभमाद्यर्थानाम
पुपादानानेषामपिमनुवादिशकत्वमितिशंकंस्पास्यादेवंपदिनेष्वर्थेषुमनुवादीनांविधायक
सूत्रादिकमुपलभ्येनकिंतुप्रयोगोपाधित्वमेवनेषां।अस्यर्थवनगवादिपदानाचङ्गत्वादिविशि
ष्टतासुरिक्तनयेवभमादिप्रतीतिसौलभ्याच्च।अन्येत्वस्तिशब्दोन्मनुवर्थतद्गृहणमित्याहु र
त्यन्यत्रविस्तरःइत्यादिकमित्यादिपदानस्पाप्यंतेनरक्तंरागात्संस्कृतंभस्मादस्यादिसंग्रहःतत्र
गर्गिरित्यादीनद्वितीयार्थपत्यस्यजन्यपुरुषनृपस्यैकदेशेजन्यत्वेप्रकृत्यर्थगर्गादेर्निरूपकतया
चयाहर्गनिर्णयितजन्यताश्रयःपुमानित्यादिवोधः।गार्ग्येइत्यादीनृजन्यपुरुषजन्यपुरुषाघात
कगोत्रापत्यार्थैकदेशेजन्यत्वेप्रकृत्यर्थान्वयः।गार्ग्योपराइत्यादीनद्वितीयार्थपुत्रापत्यैकदेशेगो
त्रमत्स्यांतार्थस्यनिरूपकतयान्वयः।पूरंजीवनिनिर्वंशेषुवेतिपरिभाषणहर्गजीवनस
मानकालिकत्वमपिप्रधानमत्यपार्थविशेषणंनस्यापिप्रसपशकत्वात्।एवंचगर्गजीवनसमा १३९

नकालिकोगर्गगोत्रापत्यनिरूपितजन्यताश्रयपुमानितिबोधःतेनरक्तमितिबिहितमत्यपत्यसंबंध
धानतदीपनृपारोपविषयोर्थः।तादृशारोपविषयत्वमेवनेनरक्तत्वंशंसुःपीतइत्यारोपमादापशंखा
देरारोपपीतिमाश्रयहरितालादिनारक्तत्ववारणापाधीनांनमारोपविशेषणं।मांजिष्ठपरादेश्वस्तु
रादिनारक्तत्ववारणापतदोपत्वंनृपविशेषणं।अत्रचरागकरास्पमंजिष्ठादःप्रकृत्यर्थस्यनद्विती
यैकदेशसंबंधेप्रतिपत्तिपात्रपेवाधेयनयान्वयः।तथाचमंजिष्ठासंबंधाधीनोयोमंजिष्ठानिष्ठ
नृपारोपस्तद्विषयताश्रयइतिमांजिष्ठइत्यनोबोधः।अत्यस्यमित्यादौसंस्कृतंभस्मादिसूत्रवि
हितनद्वितीयैकदेशोपादिसंस्कारेणलोखादेःप्रकृत्यर्थस्याधिकरणात्वेनान्वयः।अन्येवरीत्यान
द्वितीयांतराद्येधङ्गनीपःनद्वितीयांघचित्यकृत्यर्थेस्वार्थैकदेशस्यघचित्यार्थस्येवान्वयबोधकत्वा
दिनिजहन्वार्थइतिप्रसमवत्तन्मूलमवतारपुनित्वनिमात्रइतितथाचनत्यस्येपदानामान
येकानदर्थनिरूपणोसिद्धानप्रच्युतिरितिभावः।तदीत्येवेतिशारङ्गान्तरीपरीत्येवेत्यर्थः।ननुवेपाकरा

भःसाः
१३६

मनेजहनार्थरुतिपक्षस्येवाश्रयणो नपुजनानेनरक्तंरागादिसादिसञ्जाणांकागनिरतश्चाह। अश्रो
फितेतिविशिष्टशतेवेतिविशिष्टार्थस्येतिशेषः वनोपसहपाभ्युपगमेनजहनार्थपक्षेनचटक
यदार्थेनिरपरास्यानुपयोगेयजहत्त्वा र्थपक्षेविशिष्टशक्तिग्रहस्यप्रत्येकशक्तिनिरपराणोपजी
वकनयातन्निनपरास्योचितमेवैतत्सचनापैवमलेऽतीवेमुपातमितिनुरहस्यः इतिभयरा
सारदर्पणो नहि नार्थनिरपराण॥ ननुप्रक्रान्तेप्रातिपदिकघटकप्रत्ययार्थनिरपराणोऽभेदेकत्व
संख्यानिरपराणमसंगतमतश्चाह। इतिप्रसंगादिति। तथाचहृदिनिरपराणक्रियमाणोस्मृति
पथप्राप्तनदुर्मोपेक्षानुचितेतिप्रसंगसंगतिसचालोक्तदोषइतिभावः यद्यपिवृत्त्यप्यपराणाका
धनेपिहृदिसत्त्वान्नदनंतरमेवसंख्यानिरपपितुमुचितानथापिनत्यक्त्यर्थसंख्यायाश्चभा
नाराकांसाविच्छेदः स्यादित्यत्रैवन्निरपितमितिबोध्यं। अर्भदेःकत्वसंख्यापदार्थमतभेदेनहि
धानिर्वक्तिः संख्याविशेषाणामिति। एकत्वचाधवच्छित्तानामित्यर्थः अविभागेनअभेदेनअविरो

धेनेनपावत्तुकार्थेहरिवाक्यं प्रमाणापत्तिः। उक्तंवेतिआहितशक्तपः आहितासमर्पितान्नदोषधि
भेदतिबंधनाविरोधनपाशक्तिर्पेरित्यर्थः सत्त्वविरोधादितिपावत्तु। अतएवः अविभागेनः अवि
रोधनेत्यर्थः तांअभेदेकत्वसंख्यांतादृशी। मधुनिष्करसस्यितितुत्यामित्यर्थः नत्वेकत्वद्वित्वादी
नामेकत्वसत्वमनुपपन्नं। नहिहृदेकत्वेनव्यवहितेनाप्येकोद्भाविनि। नहिद्विपुत्रइतिभाष्यान्
किंचदृष्टान्तोपिनसमंजसःततदसवहारवेऽवपविनिमास्यिकेऽवयवसज्जातीपरसांनरस्येणोपा
दाभ्युपगमादतश्चाहपरित्यक्तेतिवाशब्दः पक्षांतरे। अगृहीतविशेषधर्मकंसंख्यामात्रमित्यर्थः।
प्रसक्त्ये। उक्तास्वरसाभिसंधिः कंथायपदीयंतस्येतिप्रमाणात्तेनोपन्यस्यतिभेदानामिति। भे
दानामेकत्ववद्वित्वादिविषयधर्माणां परित्यागादग्रहान्तरद्वयपारपर्यंभेदेनान्वपि। संख्या
मासंख्यास्वरूपः संः एकत्वादिः तथाविधः अभेदेकत्वमप्येदेश्यइत्यर्थः तदेवविशदयतिः जा
निभागस्येति एकत्वत्वादेरित्यर्थः भेदापोहनेति। भेदस्यविशेषस्योपोहोऽग्रहस्तेनेत्यर्थः यद्वाभेदा

भस्माः
१४०

पोहेनेत्यस्यापारदित्यनेनाश्वपः प्रहृसादिवात्ततोपातयावेकत्वदेर्जातिविशेषस्यभेदग्रहणपोपो
त्यव्यापारोविशेषणत्माततोवर्ततेनरस्यर्थः भेदपोहोवर्ततेः निवर्ततेनरतिवापादेतुभेदग्रपोपो
ःपोहोतद्याहृतत्वंसनवर्ततेनभासतइत्यर्थोवसेपः पद्यांतरावलोकनेनैतस्याठस्येवहरिसंमत
त्वमध्यवसीयतेद्वित्वाद्यग्रहकासिकसंख्यात्वप्रकारकप्रतीतिगोचरः संख्यापदार्थोऽभेदे
कत्वपदव्यपदेशोभवेतीति समुदिनार्थः तत्रदृष्टान्तमाहागृहीतविशेषेणानिश्रुतत्वादिप्रकारक
ग्रहासमानकासिकरूपत्वप्रकारकप्रतीतिविषयेणश्रुतदिनैवपथाघरादीनृपवानितिप्रतीत्य
नेश्रुतार्थोभेदग्रपोऽपोहः श्रुतत्वादिरनद्याहृतिर्यः सतुनप्रतीयतेनदृष्टजपुरुषइत्यादौराजा
दिस्यार्थः संख्यावतिप्रतीपतेनचसंख्यांशेएकत्वत्वादिभासतइत्यर्थः तादृशसंख्याभान
स्यपरान्तस्यपेतत्वात्कथमित्येतिरतपूरेषपररणेनव्याचछे। वेयाकरणातामिति ननुताह राम
संख्यायाहेतोभानेकिंप्रमाणमनश्चहायंभावइति। सामान्यज्ञानपरिकेति। तद्धेतुस्यर्थः॥ १४१

अवश्यकीति। तांविनोक्तजिज्ञासायाश्चसंभवादितिभावः साचसंख्यापूर्वोतरपदार्थयोः संबंधवद्
तिशक्येव। अजहन्वार्थाहृतिपसेपर्वपदस्यसंख्याविशेषवाचकत्वेगमकाभावेः तेनद्विचामो
हिकोमासज्ञानस्त्रावकीमोभवद्विरामवसरेत्यादौहृतावभेदेकत्वसंख्यायाश्चभातेपिनस्यतिः।
आद्येसंख्याविशेषस्येवपूर्वपदार्थत्वात्तद्विनीयएकमुहस्यप्रकरणायोक्तत्वाद्दृष्टत्वावगतिः
ततोपविशिष्टकालावगमायमासपदप्रयोगसंख्याध्यवसायः चतुर्थेनवकीधादेशादेकत्वावग
तिः पंचमेप्रकरणादित्वावगतिः स्वकारकमध्यस्थादावप्यस्यमेकस्यमध्यासंभवान्। सतिप्र
करणेराजपुरुषइत्यादावपिसंख्याविशेषप्रकारेणैवभानंतिदानत्रापिनतस्यहस्यत्वमिति
भेदोभेदसहितानादित्वादिसंख्यातदभावसहितमेकत्वमभेदेकत्वमित्युपस्थासंख्यात्वेनैक
त्वमेवोपसर्जनपदार्थोभासतेतत्स्वैकवचनमुत्सर्जनः करिष्यतइतिवचनादाजन्मस्यपुरुषसु
इत्यलौकिकविग्रहस्वैकवचनंययुज्यतेः यन्ननुप्रकरणादिनासंख्याविशेषभानंतत्रवद्वचनस

५५ सा
१४१

वि। यथा चित्रगुरिसादौ चित्राद्यसंगेऽप्यसिद्धमिमेत्योत्तरसंयमवतारयति। तस्याहति। इति घटक
परायोपसर्जनव्यक्तेरित्यर्थः प्रतीताविति। संख्यात्वावच्छिन्नैकत्वप्रकारतानि नपितविशेष्यत्वेन
बोधइत्यर्थः उपसर्जनपराये संख्यात्वेनैकत्वमेव प्रतीयते न हि त्वादीत्यत्र दृष्टं न माहेनियावत्
जगतापामिति। अत्र त्वविशिष्टानेकसंख्याने इत्यर्थः कपिंजलात्वात् लभेते निवाको न वदन्त्वप्याप्य
संख्याविशिष्टकपिंजलात् लभेते विधीयते। तत्र न पाणां च नुरादीनां वा २५ लंभनमिति संशये वद
त्वप्याप्यत्वस्य नित्यादिषु सर्वेष्वप्यविशिष्टत्वाद्यथा प्राप्तमेवात्र घ। व्यमिति पूर्वपक्षे च नुरादीना
मा लंभने माहिंस्यादिति सामान्यशास्त्रविहितनिहितनिषेधस्यालंभ्यतावधौ कीतरपरत्वत्रप
तात्पर्यसंकोचकत्वेने गौरवाद्गणनायां प्रथमोपस्थितत्वे परतनिषेधस्यालंभ्यतावधौ की
तरपरत्वरूपतात्पर्यसंकोचकत्वेने गौरवाद्गणनायां प्रथमोपस्थितत्वे परतपापिवद्वच
मस्य चारितार्थाधर्माद्यवाच्च वदत्वप्याप्यत्वेन नित्वमेव वद्वचना र्थ इति सिद्धान्तितं तस्यापाद

१४१

अपि संख्यात्वेनैकत्वस्यैव वदत्वार्थत्वननुदित्वादीनामप्रतीयमानविशेषधर्मकैकत्वमभेदेक
त्वमिति व्युत्पत्तेरिति भावः निजान्नयात्तामियादिनिर्देशोरस्मिन् व्याकरणे व्याप्तिन्यायस्यैवात्र
यत्नेन प्रकृतसंख्यात्वेनैकत्वप्रतीतिर्द्रुपादेऽपि केचिनः ननु जिज्ञासायां शास्त्रमेव सामान्यध
र्मप्रकारकज्ञानमपेक्षितमिति नियमः आमादिकत्वदर्शनेनापि न दृसात्वादनेष्टादनेष्टायाउ
सत्याव्यभिचारान्नैव संसामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वं विलीयेतेति वाच्यं आम्नदर्शन
स्योद्बोधकतया तदसंस्मरणेन तद्रूपपतेः प्रकृते तस्या अशक्यतेपि न दृश्यभिचरित इव्यवेना
नुमानिकतद्बोधसंभवात्तादृशजिज्ञासाया अत्र ननु भवाच्चनोक्तयुक्तिर्हेतुर्भेदेकत्वसंख्या र्थ
कत्वसाधिकेयभिप्रेत्याह। वस्तुनर्तनः जिज्ञासेवेति। राजपुरुष इत्यादौ पूर्वपराये एकवदि
त्यादिप्रकारकजिज्ञासेवेत्यर्थः अनुभवसिद्धेति। अस्य येन तदनुगोधेन सामान्यधर्मप्रकारकज्ञा
नस्यावश्यकता स्यादिति शेषः अभेदेकत्वसंख्याया हनौ भानमिति मत्तु प्राचीनगाथानुवाद

मः साः
१४२

स्वेतिभावः अनुभवसिद्धत्वस्य शपथनिर्णयत्वं सत्त्वाहः तथात्वेवेति अनुभवसिद्धत्वेवेत्यर्थः समानप्रकारकत्वेनैवेति। स्वकारेण विभिन्नप्रकारकत्ववच्छेदः तद्धर्मप्रकारकत्वात्प्राप्तिरतद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य हेतुतायाः सुखादीनां स्थले ह्यसत्त्वात्प्रकृते विशेषधर्मप्रकारकज्ञासायाः सविषयविषयकत्वेन ज्ञानप्रकारो भूतविशेषधर्मप्रकारकत्वस्यावश्यकत्वेन तस्य दार्थ्यविशेषधर्मप्रकारकज्ञानकार्यतावच्छेदकार्कतत्वादिति भावः न तदप्येतावेति। स्वकत्वत्वादिविशेषधर्मैरेवेत्यर्थः स्वकारेण संख्यासामान्यधर्मवच्छेदः इत्यापत्तिरनुनः तथा सति शब्दादेव विशेषधर्मोपस्थितौ तत्र ज्ञासा नुदयप्रसंगादिति भावः अत्रेदं चित्तज्ञाने च योः कार्यकारणभावे समानप्रकारकत्वस्य तत्रैव सामान्यधर्मज्ञानस्य सर्वसिद्धविशेषधर्मप्रकारकज्ञासाजनकत्वानुरोधात् तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य कार्यतावच्छेदककोटौ तद्धर्मप्रकारकत्वांशे सा तन्मैरेवेति निवेशनीयमेवं च ज्ञासाया ज्ञास्यारतन्मैरेवेति तद्धर्मप्रकारकतया तस्यास्तत्कार्यता

राम
१४२

वच्छेदकानां कांतत्वात्तत्र तत्र व्यवभिचारः तादृशज्ञासांप्रतिबन्धव्यतिरेकाभ्यां सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानहेतुः यद्वा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानं विशेषधर्मप्रकारकज्ञानद्वारा विशेषधर्मप्रकारकज्ञासाप्रयोजकमस्तु यत्र सामान्यतत्र विशेषधर्मत्वावच्छिन्नमिति नियमाद्विगविधया सामान्यविशेषधर्मप्रकारकज्ञासाप्रयोजकमस्तु यत्र सादृश्येण विधयस्वा सामान्यज्ञानाद्विशेषधर्मत्वेन विशेषधर्मस्य सामान्यविशेषयोः सादृश्येण तद्धर्मोऽशेषवशाद् तद्धर्मप्रकारकज्ञानकार्यतावच्छेदककोटौ स्वातन्त्र्यानिवेशेन विशेषधर्मप्रकारकज्ञासा नुपपत्तिः धर्मभेदेऽप्येकस्मिन्नेकदशसिद्धत्वासिद्धत्वात् सिद्धत्वयोर्निवृत्त्यर्थकभेदेन यागादौ दृष्टत्वात् यमन्यासामान्यधर्मप्रकारकनिन्यपणानंतरं विशेषधर्मप्रकारकनिन्यपणं प्रकृतं संगच्छेत् अनाकांक्षिताभिधानेऽप्यंत रान् आहतप्रायमर्थो जायते च कार्यकारणो वा ज्ञाने किमस्य

कारणकार्यवेति जिज्ञासेति वदतादौ धिनिहता। प्रकृते च संख्यात्वनपसामान्यज्ञानजन्यद्विकवा
वविषयविशेषधर्मत्वावच्छिन्नद्वैत्वादिप्रकारकजिज्ञासामिगार्थेति न इपपन्नपेदेभेदेकत्वे
हतेति रावच्छिकाः एवं चामेदेकत्वसंख्यायावृत्तौ मानमिति मत्वस्यापि यथाप्राप्तस्योपपत्तौ भे
दस्य तत्सहचरितद्वित्वादेयाप्रतीतिस्तु भावइत्यर्थपरतया स्यात्स्यान्नादेवं न उवाच्यस्तपरां न
गंतत्वेन तदर्थस्य भावपदार्थान्वयित्वा संभवाच्चेति इति भषरासारदपेरोऽभेदेकत्वसंख्या
निरूपणं संख्याविवक्षाविवक्षानिरूपणं संगतिं दर्शयति। प्रसंगादिति। अत्र भेदेकत्वसंख्या
निरूपणं कपिंजलात्वात् भेदे सच विधेयविशेषरातया त्रिचसंख्याविवक्षायाः स्य तत्वाद्
ये सानर्हत्वाच्चेत्यर्थः अत्र विवक्षितमितीति न द्वैत्वं सरोपति यथावसाशरां मार्जनात्वाभइति
भावः धातोरितीति प्रत्ययविधौ धातोरिति सच स्पृधानुपदार्थविशेषरां भेदेकत्वादेरेतच्छा
स्त्रे विवक्षरादित्यर्थः अस्मच्छास्त्रे उद्देश्यगंतविशेषरास्यविवक्षा मीमांसकानामपि संमतेया

राम
१४३

ह। उच्यतेति विशेष्येनेति न राप्रत्ययार्थः सर्वैर्धात्वर्थैर्विशेष्येनेत्यर्थः ननु नेपं युक्तिर्विवक्षासाधि
कातादृशसमुदायस्य विपावचनत्वाभावेन ततः प्रत्ययस्य नेर्गगनस्युमापमानत्वेन स्वतः
वादिवक्षासत्वादनग्राह्याद्वाधुनकस्येदृत्वादेरितीति विवक्षितत्वाच्चेतिः अन्यथा तदृशा
नवैयर्थ्यापनेरिति भावः स्वमिति अनुवाद्यविशेषरास्यविवक्षितमेवेति नित्यमवदित्यर्थः।
पशुनापजेति अत्र यत्रार्थयागस्य करणकोसायां साधनत्वेन पशुविधीयते। एवं च यशुश
हस्यविधेयसमर्थकनया तदपस्थितानावेयां चिद्गुणोक्तेषां चित्यरिसागेमानाभावेन पशुत्व
पुंस्वादिवदेकत्वमपि यागसाधनत्वेन विवक्षितं तेन नानेकपशुकरणकयागाददृष्टसिद्धिरिव
मत्रापि विधेयविशेषरां विवक्षितमविवक्षाकारणविरहादिति मीमांसकपरिशोचितासंज्ञा
स्तदनुसरणानिवृत्तानां साकमित्यर्थः एतच्छास्त्रेन राश्रयरां निवृत्तप्रदर्शयति स्ताम्यामिति वि
धानानायातेरिति नत्येकवचनोपस्थितेकत्वस्यापि विधेयविशेषरातया तद्विद्वसायां नका

भः साः रद्वयविधानं न स्यादित्यर्थः ननु मास्तु नद्वयविधानमन्याह तया चेति । द्वद्वं चेकवाक्यतया वि
 धानमभिप्रेत्य वाक्यभेदेन विधानयस्तेत्वाह । आह ग्राह्यादाविति । एकत्वविवक्षेयैवेति विधेय
 गुणगतैकत्वविवक्षेयैवेत्यर्थः तथा चेकग्रहणमेवोक्तार्थेनाप्येकमिति भावः ननु पञ्चैकत्वादिवि
 वक्षसाहे नानाजैमिति संमनसा न तदाश्रयणा स्यात्ताकस्त्वमित्याशं कामपाकरपनक्षनाप्र
 दर्शनमिषेण करपदार्थव्याचक्षे ॥ शब्दार्थविषयादिपञ्चैकत्वाधिकरणीकहेतुनामिति । य
 श्चनायजे । ते सत्रविधेयगतेः कत्वस्याविवक्षणे पञ्चनरासंभेययोगप्राशुभाववाधेन पाग
 वेगुण्यायतिः गुणानुरोधेन पागावृत्तौ प्रधानत्वभंगायति यो वसश्चुकराकपागासंभवश्चे
 सेवमादयो दोषाहेतवस्तेषामित्यर्थः सिद्धं न सिद्धमिति सिद्धं न प्रतिपादकमहाभाष्यादिमि
 हमित्यर्थः आदेशभेदवारणायेति । वस्तुनस्तु नैकग्रहणं विधेयगतविशेषणविवक्षायां तत्र
 अनयोः पलयोः कटं कुर्वि सादाविवाहग्राह्यादावपि पूर्वपरपरिति द्वंद्वनिर्देशेनैकवाक्यतये

राम
 १४४

बोधयोः स्थाने एकविधानसंभवान्प्राप्तिभेदान्त्तानेको गुण इत्येकग्रहणस्य भाष्ये प्रसाख्याना
 दिनिरहस्यं । वाक्यभेदादिरिति । प्राजापसानचग्रहादिति वाक्यविहितग्रहीदेशेन संसाराणां विधीयते
 ग्रहसंसाधनत्वेन नानातुवाधनहेकत्वविवक्षायां मुख्यनिवाक्यगतसंख्यायां विरोधादावस्ययो
 भेदाविभिन्नविशेष्यकवाधजनकत्वेन दापसादीत्यर्थः अन्येतुग्रहसंसाधनं चेकमित्याकारवाक्य
 भेदापनिमाहः । अदिपदेनोसस्य निवाक्यगतनवत्वसंख्यायामहपदार्थस्य परिच्छिन्नत्वात्परिच्छे
 दकाकांसाभावस्यः ग्रहमिति द्वितीयया संस्कार्यत्वसंसाधनाधोपबोधनात्पनि प्रधानं गुणव
 त्तिरित्यापदिनिगमनाविरहात्सोमावसेकतिरासफलकसंमार्गस्य सर्वैर्ग्रहेरये स्रगादिष्वेययु
 श्वादिविशेषणवक्रियांगत्वाभावेन तद्वैक्यप्रपुनक्तिपावेकत्वाप्रसक्तेः अतद्विवक्षाविरहको
 जस्यवसंग्रहः अताकरमिति पूर्ववत् । इरागमादेरित्यादिनोदीचामातः स्थानेयकपूर्वायादिति वि
 हितेत्वसंग्रहः तत्राः ५ कारस्थानिकान्तमुद्दिश्येत्वविधानान् । अतस्त्वेस्मिन्नेव विधीयकेकाजि

भसाः
१४५

निसूत्रेचइसेकत्वविवक्षादरेणानेकाकोपदेशव्यावृत्तिर्यथैकद्विर्वाख्याना। वस्तुयदेकत्व
दृष्टान्तेनात्राप्यनुवाद्यविशेषणानां संख्यादीनां च विदिवसीस्मृतिरविशेषणानां विवक्षा
पांनुनकिंविद्वाधकंमीमांसायामनुवाद्यांशेजानिलिंगसंख्यातिरिक्तविशेषणस्यादर्शनानेष्टा
चोसतिवाक्यादेवावगमेनानुषंगिकत्वादविवक्षायुज्यतेप्रकृतेनूनतथेतिवाच्यं॥ इतिभय
णसारदर्पणोसंख्यविवक्षादितिर्णयः अवसरसंगतिंकाधयेन्नित्यपरोदर्शयुक्तिकाप्रत्यया
दिरितिप्रकृत्यर्थत्वस्यफलोपिसत्त्वादाहभावइतिनत्रापिसत्त्वभनेयापारेस्वनन्यपूर्वकादिदावित्य
र्थःपाकइत्यादाविवक्तुंपक्षेसादिजन्यबोधेभावांशेवैलसरायस्याननुभवादिनिभावःवस्तुन
स्तुपक्षेसादिजन्यबोधेभावेलिंगसंख्यानन्वपित्वंतदनुभपतस्वःस्वंपक्षमित्यादौपक्षार्थकतु
मुतासाध्यत्वेननहोधात्रेमुक्तप्रायसितिकागतिरिति।नत्रपूर्वकालइत्याद्युपादानासर्वकाला
दीनांवाच्यताप्रतीततेभावमाश्रयकत्वेनूनतदनुपपत्तिरितिभावःसमानकर्तृकत्वादीनानि

याचसमानकर्तृकयोर्धोत्वर्थयोर्धोत्वर्थयोर्मध्येपूर्वकालसंबंधीयोर्थस्तद्वाचकात्वेसर्थेऽर्था
कंक्षायांकर्तृरिक्तद्वित्यस्यप्रसक्तौनह्यधनार्थवार्तिकारंभेणभावस्यैववाच्यतानिर्होर्षतोवर्तुः
प्रत्ययविशेषणत्वेनूसमानकर्तृरीत्येवव्याप्तसंज्ञोपातानानुधोसत्वमेववर्तमानत्वादिवदिति
भावःनूनधोसतायामपिपानामावःस्तत्रक्रिययोर्विशेष्यविशेषणभावस्यैवाभावात्त
आह।अप्यंभाववर्तमानत्वादिवदितिभावःनूनधोसतायामपिपाइति।एकवाक्यनेति।स
मानकर्तृकयोरित्यादिसूत्रार्थोधातुसंबंधाधिकारित्यत्वादितिभावःअनुपपत्तेतिविशेष्यवि
शेषणत्वयोःसंसर्गविषयतानिन्यत्वेनसंबंधविनाविशिष्टबुद्धिरेवासंभवाभावेनैकवाक्यस
मप्युपपन्नमितिभावःअन्यथेति।विशेष्यविशेषणभावमंतराणाप्येकवाक्यतास्पृगमेत्यर्थःसा
मानाधिकरणमिति।एकप्रयत्नित्वमित्यर्थःपूर्वोत्तरभावःसोत्तरसमयोन्यतिकृतत्वंस्वपूर्वसमय
इतित्वेवावाप्यत्वअविनामावित्वं।नुमुनाद्यंतेशाब्दबोधेदिशमाहानथावेति।भोजनजनिकेति॥

५: सा:

१४६

जनकत्वस्यात्र संसर्गतेति सुखीकृत्तुमिष्टमुक्तिः बोधाकारस्तु भोजनविशिष्टेऽप्येव। जनकत्वस्याप्यत्रार्थे न
पाः प्रकारत्वात् क्रियया जनकभावस्यापि संबंधत्वे पुक्तिमाह। अनसवेति। जनकत्वस्य संस
र्गसर्गत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः। अस्य पानानंतर्प्यस्येतेन न पूर्वोत्तरभावसंबंधसंबंधो ध्यते। ननु न्यत्व
विशेषायां नुपयोगदृष्टत्वेति भावः। सामानाधिकरण्यस्य प्रकृतपदस्य निग्रहाविषयतया संस
र्गताभ्युपगमस्तु यत्र पूर्वोत्तराभावापत्तौ भोजनगमन क्रिययोर्वैयधिकरण्यं ननु भूत्वा ज
घतीति प्रयोगवोरणाये। अप्यवहितोत्तरचस्य नूदिनांतरितपूर्वकालद्वयसमानाधिकरेणाभो
जनादि क्रियामादाय कोवारणाय व्यवधानं च न तस्यैव शांदिनादिनाद्यास्येतातो भोजनानंत
रंदं द्वादि व्यवधानेऽपि नाह श प्रयोगानुपपत्तिरिति बोध्यं। ननु पूर्वोत्तरभावस्य संबंधताभ्युपगमे
ध्ययनकालेऽधीत्यतिष्ठतीति प्रयोगानुपपत्तिस्तितावध्ययनानंतर्प्याभावात्। एवं मुखे व्यादाय राम
स्वपितीति न स्यात्। ओष्ठपुटविभागरूपव्यादानकाल एव खायादिसत्त्वेतादृशप्रयोगस्यैव न्या १४६

दानस्याप्यपूर्वत्वाभावादनभ्याह। अधीत्यतिष्ठतीत्यादि। कालविशेषेति विभिन्ना कालिकयोः कालिक
संबंधघटितव्याप्यपकभावामावेनतसंबंधावच्छिन्नव्याप्यत्वस्यासंसर्गतोपगंतव्यात्तत्वे संतत्रया
प्यत्वस्यैव संसर्गनाकिनसामानाधिकरण्यस्याप्येव सामानाधिकरण्ये चेति। नातो विभिन्नकर्तृ
के कालिके अप्यनादिमादायोक्तप्रयोगा पत्तिरेवं च समानकर्तृकयोरिति सन्नविहितं कृतं तस्यैव
मानकर्तृकत्वनप्यसामानाधिकरण्यसंसर्गस्य शाब्दबोधविषयतासावैकिकी जन्यत्वादेनानुनाय
त्येव शाब्दविकीर्तयेति भावः। अन्ये तु सामानाधिकरण्यस्यैव पूर्वोत्तरभावस्यापि कान्तजबोधविष
यतासावैकिकी। मुखे व्यादायेमादौ मुखे व्यादानस्यैव व्यादानोत्तरमपि स्वायानुवृत्तेस्त
थाप्योर्वाप्यमादाय प्रयोगोपपत्तिः। एवं चोक्तसंबंधद्वयातिरिक्तसंबंधमानस्यैव कालिकत्वमित्या
हः। तच्च ज्ञातासिमां पमादतस्तनमविष्यति। सत्यसंतिमनाराध्यप्रजेति त्वांशशापसेत्यनम
त्यसंतिमनाराध्यते प्रजानमविष्यतीत्यर्थादिभिन्नकर्तृकादपि कालदर्शनात् समानकर्तृकत्वस्यापि

मः साः
१४१

कांतजपबोधविषयतानसार्वत्रिकीतिवाच्यं। सन्नखरसातादस्यलेस्थियादिप्रियाभ्याहमारा
ध्यस्थितस्येतिबोधस्याभ्युपगमेनसार्वत्रिकत्वासनेति। अन्यत्वाभ्युपगमादिति। आकांक्षानिय
म्यत्वाद्वाक्यशक्तित्वभ्युपगमादेत्यर्थः। नित्ययोः संसर्गइति। प्रहृत्यर्थविशेषकत्वनप्यतस्यासंभवा
दिनिभावेऽतस्वेतिक्तः समानकर्तृकत्वादिवोतकत्वादेवेत्यर्थः। भाष्यप्रतीकमितिहहकमा
नभवतिपूर्वभुक्तेपश्चाद्भुजतीति। एवशब्देनोपातत्वान्तेतिभाष्ये। तत्रसमानकर्तृकत्वेनपूर्वका
त्वेनचक्रापादने। ननुविषयइति। ननुप्रयोगघटकपक्षिंचिसद्वोध्यइत्यर्थः। उक्ताशान्नास
प्रयोगइतिस्यापान्। तथाचसमानकर्तृकयोरितिनिर्द्धारणोपकीपूर्वकालइतिवषस्त्यर्थेवह
वीहिरितिकेयराशयः। वाक्यार्थानुपूर्वमेवोक्तः। नचपूर्वकालस्यपूर्वादिशब्देनाभिधानेकोऽसा
धुत्वेपूर्वमुकापश्चाद्भुजतीत्यत्रकोनपपत्तिस्तद्वत्त्वेवेतिवाच्यं। भाष्यकृतेवतत्समाधानम्। तथा
चम्याप्येनेतन्निपायोर्वकात्संकिंतर्हिकर्तृयोर्वकात्समेतन्। पूर्वह्यसौभुक्तान्येभ्योब्रजितभ्यप

राम
१४

पश्चाद्भुजतीति। अन्येभ्योभोक्तृभ्यः पूर्वभुक्ताः परेभ्योगंतृभ्यः पश्चाद्भुजतीत्यर्थेसाधनान्तरनिपापे
संपौर्वकात्समादायविभाषाग्रहणिकः संभवइतिनराशयः। नव्यास्तु। पूर्वकालइतिकर्मधारयः
भूतइतिनूनांतं। पूर्वायशब्दत्वान्तेननपेरावोधाननुभवाच्च। तथात्रसमानकर्तृकयोरर्थयो
मध्येपूर्वकालविशिष्टार्थइतिधानोः केनिसन्नार्थः। तथाचपूर्वकालः। कार्योधात्वर्थप्रकारस्वः
अतस्वसमानकर्तृकत्वेनपूर्वभुक्तेपश्चाद्भुजतीत्यत्रकोप्रत्ययमाशंक्यशब्देनोपातत्वा
नेतिपरिहृतंभाष्ये। पूर्वशब्दस्यपूर्वकालोपोननुधातोस्तत्रहृतिरितिनदयोऽनतत्सार्थात्ताम
प्रयोगइति। अतस्वेहकृत्मान्नभवस्यास्यतेभोक्तृमिसग्निसंकासंगतिः। अन्यथाफलार्थक
ननुनापूर्वकालत्वस्यासिन्निपायांधोतनानुदसंगतिः। स्पष्टेव। पूर्वकालत्वस्यततोपतीतोनु
कथंक्रापादनवासनपन्थायेनलरासाधितमित्यन्। एवंचषष्ठासंवंधवाचकत्ववदमी
षाभपिसंवंधवाचकत्वंसुवचमित्याहुः। अत्रेदंविमं। ननुधातोस्तत्रहृतिरित्याद्यर्थेभ्यास्यतेभो

भ.साः
१४८

कुमिसयिमशंकानुपपत्तेरूपं भक्तत्वेनोपससने शिथिलं यनः केपटसनेपि प्रतीपमानरपास्येप्येकालसंबंधित्वस्य केतविदन्भिधानेनोक्तार्थोतामप्रयोगइति सायातवता राटाशंको स्यात्तसंभवात्तस्य पवाच्यस्य कृत्यस्य पस्थलेधात्वर्थविशेष्यतायातवतामपि संमतत्वेन पूर्वकालः कार्योधात्वर्थप्रकारस्य वेति पूर्वग्रंथविरोधाच्च न च धोतकत्वाभ्युपगमादुक्तसंगतिः पृष्ठाः संबंधवाचकत्ववदमीधीमपि संबंधवाचकत्वमिपुनरग्रंथविरोधान्न च तदपि सुवचं समानकर्तृकत्वादीनां वाच्यतायाः सूत्रादलाभान् तस्मात्कर्मप्रवचनीयवत्क्रियासंबंधविशेषकत्वमेव सादीनामिति केपटोक्तमेव सम्पत्तिमिति तत्रांतरं ह्यप्यनुमयस्य सति पत्तिरिति कावाच्यमिति समानकर्तृकयोः पूर्वकालेऽसुभयोः पदयोर्वद्ब्रीहिलादिशेषेण पूर्वकालस्य वाच्यत्वमित्यत्रार्थस्य चोत्तरमिति विषयवीजाभावादिति भावः वैषम्यबाधकमाह अन्यथेति तस्य साप्रत्यया वाच्यत्वेऽस्यार्थः तृतीयाप्रसंगादिति साप्रत्ययेन कर्तुरनभिधानादिति भावः न च न भिन्नइति सूत्रेन जः प्रसज्यप्रतिषेधार्थक

रा.स.
१४८

तथा प्रकृते कर्तुराख्यातेनाभिधानात्तत्तृतीयायतिरित्याशंका निराचये न चेति अनभिहितइति न प्रसज्यप्रतिषेधो वाक्यमेव हि शेषात् न चानुपपत्त्या न त्वीकारः वक्ष्यमाणभाष्यविरोधान्नया वैदेनाभिधानेऽप्येनानभिधानात्तृतीयाद्वारेत्यभिप्रायेण ह्यपाकक्रियाकर्तुरित्यादितदभावादिति अभिहितमिन्नत्वादित्यर्थः अतस्त्वेति तत्सूत्रस्य न जः पर्युदासार्थकत्वादेवेत्यर्थः भाष्येऽस्य न भिन्नसूत्रस्येति शेषः न स्पेति समानकर्तृकत्वस्येत्यर्थे द्विवचनप्रकृतिवद्ब्रीहिला समानकर्तृकत्वस्य धात्वर्थविशेषणानेव प्रतीपनेन नुविधीयमानत्वरिति भावः तदेव विशदयति अन्यथेति एतत्सूत्रस्य कर्तृशक्तिप्रतिपादकत्वेऽस्यार्थः समानेति तद्रूपादानाच्च कर्ते ह्यस्यैव साभ्यासः स्यादिति कर्तुरित्यदिति वत् वस्तुनस्तु न तथा संभवति कर्तृरुदिति सूत्रेण वगता येत्यादव्यपहतो भावइति वार्तिकविरोधाच्चेति भावः उक्तायति निरूपयति तृतीयायादसंज्ञिति आख्यातार्थक्रियाया इति क्रियाद्वयनिर्णयितकर्तृशक्तोरनेकत्वेऽपि प्रधानतिष्ठेति

३१५
५५५

भःसाः
१५०

कांसाच्चशाब्दबोधादर्शनाससादिकमपिद्वैतद्विषयपदज्ञानेन शाब्दबोधे जननीयेसहकारि-
आसतिप्रकृतबोधातनुकूलपदाव्यवधानं। अस्तिचपर्वेनोवन्निजानित्यमनादृशपदाव्यवधा-
नाननुगीरिर्भुक्तं वदिसादेवदनेनेनितननोबोधः अतएवस्यास्यांतंरूपचतीत्यमनंइत्यकर्म
कस्यात्यधिकरणाकल्पितेतिबोधेनातासन्नता। नघटवसुवेषोपदानांतादृशबोधानुबूल-
वानुःस्यास्यांपचतीयेतावन्मात्रबोधेनदनासन्तेमेवश्लोकादौतुयाजनावाक्यादेवबोधः।
तद्भमेणानासन्तादौधदर्शनातज्ज्ञानमेवहेतुरितिसप्रदायः नव्यास्तुमोतिश्लोकादन्वयबो-
धानुदयप्रसंगात्तीक्ष्णव्यवधानमासतिः आकांसादिसत्वेतास्यप्यजातेचसतिव्यवहिताद-
व्यवहिताच्चबोधदर्शनातज्ज्ञानविलंबेनशाब्दाविलंबाच्चकिंत्विदंपदमेतस्यदेनसंभयोन्वय-
बोधजनपक्षिसाकारकपदतत्पर्यन्तपाभिसंधाययिन्निष्ठासा। तनुवक्रिष्णमोतिश्लोकादौला-
घनादवस्थान्। शुकवाकेतुभगवतासर्प्यमादपिवगनिरिसाङ्गः वरतनस्तुससर्पतासर्प्यता

नेपदतासर्प्यतानविलंबेनशाब्दबोधाविलंबादुसायदजसापदार्थानामव्यवधानेनोपस्थि-
तिरेवासतिस्मन्नपससन्वयबोधहेतुनहिपदार्थानामनुपस्थितावन्वयधीःकेताप्यनुभयने-
रिति। अप्यंतासर्प्यत्विदंपदमेतस्मिन्नर्थः परपदार्थान्वयबोधपरिसंभिसंधाययिन्निष्ठासर्वादि-
शुकवाकेतुभगवतएवसाविसंवादिनिनुशिसपितुरेव। अस्मिंशयेत्यतिरेकतिश्रयेचानुपायो-
धातद्भमेणान्वयबोधदर्शनाच्चतज्ज्ञानमप्यनुपबोधहेतुः अधिकमप्येवस्यतेः शाब्दबोधयो-
ग्यतापातानेकारणमितिबहवः सांचकपदार्थेपरपदार्थस्यादृशसंसर्गवत्त्वं। तादृशसंसर्ग-
वत्तेव प्रकृतशाब्दबोधविषयसंसर्गवत्त्वमितिपावन्। अस्तिचपयसासिंचनीत्यत्रसेकेपप-करणा-
कत्वस्यसंसर्गः अतएवकरकाभिप्रायप्रयुक्तययसासिंचनीतिवाक्येनयोप्ययःपदार्थकर-
कायांसेककरणात्तामावाता। पादशेतिविशेषणञ्चाकाशंशब्दइतिवाक्यंसमवायसंसर्गमा-
शयनाभेदान्वयेपोष्ये। अयोप्येतेतद्भमेणान्वयदर्शनादेतज्ज्ञानस्यापिहेतुता। तनुसंसर्ग

भःसा

१५१

स्वभावात्पत्तेन न दोषात्प्रागनुपस्थित्या कथं न दोषस्तत्र तन्मिति चेन्न हि योग्यताज्ञानत्वेन न
स्य च न दोषो भ्यः। ययसा सिचती सादौ सेकः पयः करणकोनवेति संशयात्मकस्य भन ले घटो ह्यो
सादौ च प्रायसि कनिश्चयन्यस्यापि न प्रावतौ लभ्यात्। एव जन्यशाब्दबोधस्यैवान्वयबोधप्र
निवधकतयोक्तबोधानसंभवात् किंचित्तु लोकि। कुसलिकृषां जन्यदोषविशेषाजन्यनद्वता
बुद्धिस्त्वावच्छिन्नं प्रति न दभाववताज्ञानाभावस्य हेतुत्वा शाब्दबोधस्यपि न कार्यतावच्छे
दकाक्रान्तपाः। प्राग्यताज्ञानसत्वे न दभावादेव शाब्दबोधवारणोक्तं योग्यताज्ञानस्यतद्दे
नुत्तया। कार्यतावच्छेदककोटो प्रसक्तान्यत्वनिवेशेनैव लौकिकप्रसक्तनिरासेपि घटाद्युपनी
तमानसंनहाय न हि हापा ज्ञानां न द्यनिवेशः तच्च बाधनिश्चयाभावत्वापेक्षया संशयनिश्चय
साधारणयोग्यताज्ञानत्वे हेतुत्वेत्याद्यवमिति वाच्यं स्यादेव यदि वाधाभावस्य शाब्दत्वं कार्यता
वच्छेदकं कल्पेन किंचित्तु शाब्दकं धर्माभावाभावकार्यतावच्छेदकाक्रान्ततया न दशायां प्रतिषेधामः

अतस्त्वघटोभिधेयइत्याहवक्तवाधाय सिद्धावपि न सतिः तत्संसर्गावच्छिन्नतत्पकारकतद्विशे
ष्यकबुद्धित्वस्यैव तत्कार्यतावच्छेदकत्वात्। घटाभावेभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वभ्रममाशयतद्भा
वस्यापि प्रसिद्धेऽप्येसाहः अभवदंति। न हि न द्विशिखबुद्धिसामान्ये वाधाभावः कारणं किंचित्वा
धावतारदृष्टासत्त्वन्माहाय्यं प्रत्यक्षोदयादिष्टाया उनेजकत्वानुरोधेन प्रत्यक्षस्यैव प्रतिवध्यता
वच्छेदकत्वावश्यकतयोपनीतमानसाधारणप्रतिवध्यतायाः शाब्दबोधेः संभवान्। न च तथाप्य
नुमिति साधारणप्रतिवध्यतायाः शाब्दबोधसाधारण्यं शक्यं। तत्साधारण्यप्रसक्तज्ञानत्व
स्य प्रतिवध्यतावच्छेदकत्वे प्रसक्तान्यत्वज्ञानत्वयोर्मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनादि
रहेणानेकप्रतिवध्यप्रतिबंधकभावायतेः प्रतिवध्यतावच्छेदकगौरवायतेऽनुमिति त्वस्यैव
तदेवच्छेदकत्वस्यांगीकरणीयत्वात्। अतो वाधाभावस्य स्वातंत्र्येणैव शाब्दबोधप्रतिहेतुतावा
द्यातन्नचोक्तगौरवेण संसर्गेन योग्यताज्ञानस्यैव हेतुत्वमुच्यते। अपि च शाब्दबोधे तद्दृष्टान्या

मुः साः

१५२

भावतद्भावव्याप्यवताज्ञानादीनांप्रतिबंधकत्वकल्पनापेक्षयात्वाद्यवाधोग्यताज्ञानस्यैवहेतुत्व
मुचितं किंच यपसासिंचतीति शाब्दसामग्रीकालेसेकः यवः करणकत्वाभाववानिति मानसवारणा
यतत्र शाब्दबोधसामग्राः प्रतिबंधकत्वकल्पने गौरवं। मन्मते तत्र योग्यताज्ञानस्यावश्यकतया वि
परीतज्ञानोत्तरपक्षे विशेषदर्शनस्य हेतुतया तद्भावादेव तद्वारणान् विशेषदर्शनसत्वे तु त
द्भावव्याप्यवतानिरापन्नप्रतिबंधकसत्वेन शाब्दसामग्रीस्वोभावेन तथा मानसं दृष्टाय तत्
न च निरापन्नप्रत्येव विशेषदर्शनस्य हेतुतया शाब्दसामग्रीकाले मानससंशयवारणाय शाब्दसाम
ग्रीः प्रतिबंधकत्वे कल्पनीये संशयत्वे मतिवैशेषिकत्वावच्छिन्नविशेष्यकययः करणकत्वाभावप्र
कारकमानसत्वमेव तत्प्रतिबंध्यतावच्छेदकमिति नातिरिक्तप्रतिबंध्यप्रतिबंधकभावकसत्वेति
वाच्यं सेकत्वावच्छिन्नविशेष्यकययः करणकत्वप्रकारकमानसं शाब्दसामग्रीप्रतिबंधकत्वात् तं
कल्प्यतया तेनैव संशयवारणेन संशये प्रतिबंधकत्वांतरा कल्पमानं न च विपरीतज्ञानोत्तरप्र

राम

१५३

संशे विशेषदर्शनस्य हेतुत्वसिद्धावेव योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वसिद्धिरिति वाच्यं गुरुमज्ञशाब्दसाम
ग्रीप्रतिबंधकत्वकल्पनापेक्षया तद्देतुत्वकल्पनायास्वोचितत्वादनपेव विशेषसाधनत्वादित्याना
नांप्रवृत्तौ हेतुतासिद्धिरित्यसंपरमतां नुवर्णनेन घटः कर्मत्वमित्याधा राधेयभावेनात्वयेनिराकांक्ष
वाक्या घटीया कर्मतेति बोधानुदयादाकांक्षापिसहकारिणी सावपत्यदेपत्यदसमभिव्याहारप्रयु
क्तं पद्विशेष्यकयसंसर्गकयत्यकारकबोधजनकत्वं। तस्य देतस्य दनिर्पिताकांक्षापथा घटमानय
नीत्यत्र घटपदे कर्मता विशेष्यकाधेयता संसर्गकघटीया कर्मतेति बोधोपयिकाम्यदनिर्पिता
कांक्षातां विना घटः कर्मत्वमित्यत्र घटपदेन तादृशबोधाजननान्। एवं धातुपदेप्याख्यातनिर्पि
ताकांक्षास्वाभ्यतस्वनयनं कृतिरित्यत्र नानयतामुक्त्वा कृतिरिति बोधः धातावाख्यातासमभिव्याहा
रान्। इयमेवाकांक्षा व्याकरणेन प्रणिपाद्यते तथा च तत्सदेतत्सदपूर्वापरीभावप्रत्यक्षसमभिव्याहा
रः सति प्रसजितां विनाप्युक्तानां कांक्षे कर्मत्वपदेऽप्यदत्त्वमदृश्यां घटीया कर्मतेति बोधोदयेन

मः साः
१५३

ननु नहे तुने तुस्त्रूप सती सा। न च जनिता न्वय बोधाद्वा सुनर पिता ह शबोधा पतिरुक्त कांशा
यास्तदानीमप्यविकल्पादि निवाच्यं। प्रकृतान्वय बोध समानाकार बोधानुपहितत्वापि सुत्र
यस्य नञ्चाकांशात्वेन जनिता न्वय बोध स्पष्टे तदभावेनाप्यसंभवान्। तत्पर्यं विषयत्वरूप प्रकृ
तत्वेन बोध विशेषणाच्च बोधद्वयं जायतामिति नितात्पर्यं सत्वेन जनिता न्वय बोध स्पष्टितीये बोधे
निराकांशत्वं स्वसमावे मुक्तेष्वनज निता वांतर बोधस्य महावाक्यार्थ बोध तत्वे न व्यास्तु। य
सदस्य पत्यव्यतिरेक प्रयुक्ततात्पर्यं विषयीभूता त्वया ननु भावकत्वेन सहन स्या कांशात्
यमेति पुत्रो राजः पुरुष इति वा को राज पुत्र संसर्ग प्रतीतीत्येव च रिने राज इत्यस्य पुरुषेण सा कां
सत्त्वचारणा या न्वय बोधेनात्पर्यं विषयत्वं विशेषणं पुरुषान्वयेनात्पर्यं सत्वेन सा कां सत्त्वमपि
बंधनात्पर्यं ज्ञानस्पृहाद्वोधेऽप्यधेनुताः अग्रहीतार्थतात्पर्यं के निरुक्ता कांशा ज्ञानाभावादेवा
न्वय बोधायनमावादि साहः एवं च शाब्द बोधान्वागवश्यं सततसदसममिवाहारन्याकां संये

राम
१५३

१५४

वान्वयपर्यवाक्यार्थभानोपपत्तो वाक्यस्य तत्र शक्ति निष्पपारोति नैयापिका वदंति मीमांसकादयस्तु
वाक्यस्य तत्र लक्षणं वननु तत्र शक्तिरिति तन्मते खंडपितुं फोट निरूपणमिमांशायेन मूलमवतारयमे
सिद्धान्तेति। यद्वा ननु कुरीत्या प्रकृति प्रसयेषु व्याकरणेन ततदर्थ बोधकत्वं पशक्ति प्रतिपादक स
मनुपलं तत्प्रतिपादित शक्ति प्रकृति मसया अवरोपे जहीदेव दतः पचतीत्यदि कत्वं विशिष्टदेवद
तत्कत्वं कया क्रियादेवो भावेत्या शंका निराकरणाय फोट निरूपणमिमांहा सिद्धांत निष्कर्षमिति तथा बो
धोच्चा तसंगतिरनेस वधेयं। अष्टानां फोटानां माकर सिद्ध तपात द्यावर्त्या भद्रसा शयेनाह नर्थक
मितिति प्यपो जनक मित्यर्थः इतर्यक मिति तद्वादाने वाक्यातिरिक्तता स संग्रह यतेरिति भावः स
माधनेतयापीति। अन्ये पां। चरार्गदि फोटानां मित्यर्थः तत्र फोटत्वं स्फुटस्य भिन्न्यती भवत्यस्मादि
ति व्युत्पत्त्यर्थं प्रकाशकत्वं प्रकाशयुतानं। तथा चार्थे निष्ठ विषयता प्रयोजक शक्ति मत्वं पर्यवस्य
ति वर्ततेपेव तत्ताभ्युपगमे वर्गा फोटः यदाहीनां तत्ताभ्युपगमे तु पदादि फोट इति व्यवहारः अवा

भसाः स्तवत्वेति। वर्गास्फोटादीनामाकोशातिवर्तक साभावादवास्तवत्वं शास्त्रीय प्रक्रियातिर्वाहायप
 १५४ रंसिद्धौनेतत्तर्वाकारः पारमार्थिकत्वं तु वाक्यस्फोटस्येवेति भावः विप्रतिपत्तिरितिसंशयोपपावकोद्य
 पस्यायकं वाक्यमित्यर्थः ननु संशयजनकं वाक्यमेव सापरोक्षं तानं निश्चयात्मकमेवेति प्राचीनप्र
 वादेन संशयजनकत्वस्य वाक्ये संभवात् वस्तुतस्तु संशयजनकत्वात्त्वमेव विप्रतिपत्तिरिति तद
 भावसहचरितधर्मवद्वर्तितानस्येव समाप्तानेकेति सूत्रेण विप्रपत्तेरप्याह संशयहेतुत्वात्की
 र्त्तनादित्यवधेयं मूले असीधुशब्दां तर्गतवर्गावाचकताविचारणाप्रस्तुतत्वं मत्वोक्तसाध्वितिः अत्र
 साध्यंतर्गतवर्गावसामानाधिकरणेन वाचकत्वादिसीधनेतद्वाक्यस्य विप्रतिपत्तिरिति संभवः ने
 पापिकैरपि साध्यंतर्गतानां केषां चिद्वाचकत्वाभ्युपगमात् तानादवर्णत्वावच्छेदेन वाचकत्वादि
 साधने तु वैयाकरणानां परेषां वाशतो वाधश्चात आह तस्मत्तादृति। तनुपयाश्रते साधुशब्दां

र्गतावाचकास्तदंतर्गतवर्गास्मारितानेत्यर्थलाभादेतद्वाक्यविभिन्नधर्मिवोधकत्वाद्विप्रतिपत्ति
 त्वस्यैवासंभवः एकधर्मिकविरुद्धकोटिकसंशयजनकस्यैव तत्त्वादतो व्याचष्टे सारे। साधुशब्दानं
 तर्गतादृति। साध्यंतर्गतवर्गास्मारितादृत्यर्थः पथाश्रते साध्यंतर्गतविपरीतानुपूर्वीकवर्णा
 नां वाचकत्वस्य केनाप्यनभ्युपगमाद्वाधसिद्धसाधनपोषणपत्तेः न तस्मादिनत्वं च शास्त्रावोधिना देशा
 देशिभावतिमितनिमित्तिभावान्नतरसंबंधेन तेनास्यापत्यमिरिपानित्यादेर्नासंयुक्तः विधिको
 टिरितिसमुच्चयव्यावृत्ताकोटितास्यविषयतासंशयः आवश्यकीनिसूचनायोक्तकोटिरिति। अ
 न्येषां नैपापिकानां तैर्यकं मंशित्वो जसमोदिसादिविहितमत्ययानां मेव वाचकत्वं तिष्ठिसर्गांश
 नांत्वादेशि। सतिद्वागवोधकत्वमेव लिपिवदित्यभ्युपगमात् तयाचसाध्यंतर्गतवर्गास्मारितव
 र्णत्वावच्छेदेन मतभेदेनाभयसाधनान्नोक्तदोषदृतिभावः पथाश्रतमूलोक्तविप्रतिपत्तिमनुस
 र्याह साधुशब्दादृत्यादिनतसाध्यंतर्गतवर्गाणां बोधकत्वसाधनेपिनवाचकत्वसिद्धिरत आ

हबोधकावाचकादिति तस्येवेति। बोधकत्वस्येवेत्यर्थः प्राप्तिरिति। शक्तिनिर्गुणवसरस्यर्थः नस्तिनिबो
धकत्वसिद्धौ च तदन्वयानुपपत्त्या पदार्थांतरन्याशक्तिरपि सिद्धे तदभावे तु सापिनेति वाचकत्वसामा
न्याभावसिद्धिरिति भावः तैयपिकमते दूषयितुमुपन्यस्यति। यदिति। यदिति। वाचकत्वाभावे प्र
योजकमाह तेषामिति। बहुत्वेने पुपससरा मनुगमकधर्माभावस्यापि निहृत्य सुखादीनामेकवचन
त्वदेव नुगमकत्वा संभवाति तसादेः बाधुपस्थिति विनापि कस्याघर्थोपस्थिते व्यभिचारेण शक्तता
नवच्छेदकत्वाच्चेति बोध्यं ननु त्रिवांघादेशिनामपि तदनुबंधभेदेन तानात्वात् लोकोत्तरीया तेषां वाचक
त्वमत आह रधा मिति। अनुप्रयुज्यमानधातुतरे शादिनापि तदर्थं बोधोपपत्तेर्नोक्तदोषो न आह ब्रह्मे
ति। आह रधा मिति। अनुप्रयुज्यमानधातुतरे शादिनापि तदर्थं बोधोपपत्तेर्नोक्तदोषो न आह ब्रह्मे
ति। आदिवाः घनिष्योतिरुधुगित्यादिसंग्रहः कुगादेरित्यादिनानुलोपयोः सः तैरिति। आदेशे रित्यर्थः
उक्तदोषमाशंसाहासत्वस्येति जातिन्यतयेति। सदादि लेषु लक्ष्मणनुगतप्रतीत्या न सिद्धिरित्यभिमतः

न्यास्तु शक्ततावच्छेदकतपानतस्तिद्धिः सर्वलकारसाधारणत्वस्यातिप्रसक्तताशलकारमात्रं
नेस्तु शक्तिग्रहा सर्वमनुपस्थितेः पक्षे निपादौ कतिबोधापत्त्या तस्य शक्ततावच्छेदकत्वा संभवाच्चुति
स्वनस्वादिकमेव तदवच्छेदकमित्याहुः तथा चोक्तविप्रतिपत्तिः प्राचीनैः सह विवादस्वेति बोध्यं
अव्यभिचारचेति। तत्वावच्छिन्नशक्तिग्रहस्य कतिबोधापत्तेर्नियमेन सत्त्वातिस्वादीनां शक्ततावच्छे
दकत्वे तु तदवच्छेदकत्वे तु तदवच्छिन्नशक्तिग्रहं विनापि तसादिशक्तिग्रहकतिबोधेनादेशवाच
कतावादिमते व्यभिचारोद्भावरतिभावः ननु कार्यतावच्छेदककीटावच्छेदितो न रत्ननिवेशान्ते
यमापतिरन आह। सः कर्मणीतीति। इत्याह रिति तथा चादेशिनामेव वाचकत्वं समामाणमिति तद्वा
यः स्वसाधकं तस्वमतपरिपोषकेत्यर्थः अवस्थितेरित्यादिपंचम्यंतत्रयस्य पूर्वकारिकास्थबोचकप
दार्थः न्वयं प्रदर्शयन्तादौ अवस्थितेरित्येतद्विरुद्धोति। अवस्थानुरोधादिति प्रमाणेन पदार्थनि
र्द्धारणं व्यवस्थानदन्वयानुपपत्तेरित्यर्थः शक्तिश्चदिति तत्वावच्छिन्ननिष्ठावाचकत्वस्य तत्रारो

पापादित्यर्थः मानाभावादिति विषयवाधस्यैव भ्रमत्वे तत्र तत्र पापकृते बोधकत्वशक्तेस्तत्रावाधा
 दिति भावः नन्वादेशानां कृत्वमेव तत्र शक्तिस्वीकारे वाधकमन आहो देशिनामपीति वेपाक
 रणोः शाकटापनप्रभृतिभिः व्यवस्थेति इमेव वाचकमिति निर्द्धारणानुपपत्तेरित्यर्थः अनु
 शासनस्य सर्वत्रापि सत्त्वादिति भावः सर्वेषामित्यस्य विनिगमकाभावादिसादिः ननु तथाप्या
 देशापेक्षया देशिनामस्य तेन तत्प्रयुक्तत्वाद्यवादादेशिखेव वाचकत्वमेतत्पतीत्यत आह व्यभि
 चारश्चेति ननु विनिगमना विरहादेशानां वाचकता सिद्धिरत आहो देशानामिति तथोच्यते
 रवादिदोषस्तत्परिहारस्य बोधोः साम्येऽप्यादेशिस्मरणकस्य ना विरहप्रयुक्तत्वाद्यवसहकृ
 तप्रयोगनेपत्यमेवा देशानां वाचकत्वे विगमकमित्याखंड्यार्थः ननु बोधकतायाः शक्तित्वेऽप्य
 मवदुक्तव्यवस्थोपपत्तिः ननु बोधकत्वस्य शक्तित्वं तन्मात्रं सिद्धं किं न संकेतस्य पदार्थान्न स्य वा
 नत्वं तथा चानुशासनेन पञ्चसा प्रतिपाद्यते तत्रैव तदंगीकारेण कथं निवादिषु तस्मिन् सिद्धिः स्मर

राम
 १५६

शाकल्यनामो रवंतु प्रामाणिकत्वान्न दृष्टमित्यस्वरसात्प्रयोगेऽप्यमाणां निवादीनां वाचक
 त्वेसाधकांतरमुपन्यस्यतीत्याह साधकांतरमिति मुख्यइति मुख्यत्वं च तस्मिन् शक्तिग्राहकोतर
 मुपन्यस्यतीत्याह साधकांतरमिति मुख्यइति मुख्यत्वं च तस्मिन् शक्तिग्राहकांतरनिरपेक्षत्वं
 व्याकरणादिना शक्तिग्रहेनियमेन तद्वाहकांतरापेक्षणान्न स चेति व्यवहारजन्यशक्तिग्रह
 श्वेत्यर्थः तिलादिवेवेति व्यवहारेण पूर्ववाक्येन हृदयेऽप्यावापोद्वापाभ्यां पश्चात्तद्वदकृतिज्ञादि
 ध्वेव तन्निर्णयदिति भावः ननु प्रयोगांतर्गतवर्गेषु सर्वसिद्धव्यवहारेण शक्तिग्रहे घटमानपे
 क्षाघर्गतशवादीनामपि वाचकत्वापत्तिर्न च सेषाविकरणात्ता नैरर्थकमिति सिद्धांतव्याको
 पात्किंचानपनादिव्यवहारस्य लोकाद्ये तत्प्रयोगविना संभवेन तादृशप्रयोगांतर्गतवर्गा
 नां तेन तद्वसिद्धावपि तदहितवाक्यंतर्गतवर्गेषु वाचकत्वमनुशासनेनैवैष्यंतथा च तत्रादे
 शानां वाचकता सिद्धात्तत्राप्यादेशिषु साकल्योत्तरसादाह किंचेति तदेव चिति तदेतरेव त

भः साः
१५८

नव्योपाधिकतयेतुनेपमापत्तिः तैः प्रयोगान्तर्गतिवादीनामेववाचकताया अभ्युपगमान्धानुप्र
त्ययलोपत्यलेततदर्थवोधीपपादनं तमयोः समप्रयत्नकमित्यवधेयं इत्यस्ति नितपाचनद्रुमपश
तेष्वकर्तृतामः कृत्वा अपस्यैवकर्तृत्वादिति भावः अत्र चेति अनाकां सेपिशारूपप्रवृत्तावित्यर्थः
शक्ततावच्छेदकभेदस्य न नापित्वादिति भावः सामानाधिकरणपातुरोधादिति शानचः कृतिवाच
कत्वे सर्वानुभवसिद्धाभेदान्वययोधानुपपत्तेरित्यर्थः सहादेशस्वबोधनफलं धात्वर्थे वर्तमानत्वप्रती
तिरेवेति बोध्यं पचनिकस्यमिति इदं च स्वाधुनेनामेति मतमनुसृत्य सत्त्वप्रधानानि नामानीति नि
रुक्ताद्व्यविशेष्यकबोधजनकत्वं नामत्वं तदेव च नामार्थयोरिति व्युत्पत्तिवचकं अत्र स च निपातार्थ
सभेदान्वपद्वितीमतेनेददृष्टमिति नुपरिससरोत्स्यलस्येति शेषः आपत्तेरिति न च समानवेद्येति
भावननादेशानां वाचकत्वे आदेशिशक्तिप्रतिपादकलः कर्मणीयादिसूत्राणां चैवार्थमत आह १५८
कः कर्मणीति उक्तमिति आस्थानशक्तिनिर्णयणावसर इति शेषः एवं च प्रयोगेऽप्यप्यमाणाप्रकृति

प्रत्ययस्य च कवरोपशक्तिर्वरार्थोद्वेति पर्यवसन्नम् इति मधुरासारदर्पणोवरोरपोद्वेति
रूपरां यदस्फोटनिर्णयराउपजीव्योपजीवकभावस्यापिसंगतित्वं सूचयन्मूलमवतारपति
एवमिति उक्तरीत्येत्यर्थः आदेशानामपिकेषांचित्प्रयोगानंतर्गतत्वादाहतिधिसर्गव्यति
प्रयोगान्तर्गतवृत्तान् इति पावन् ननु तारशपाचद्वर्णमांवाचकत्वे कथं पदास्फोटसिद्धिरतो भावा
र्थमाहायमिति समभिव्याहतेयुक्तायं सिद्धिरिति आनुपूर्वीविशिष्टतावतां वराणां नामवाचकत्व आ
नुपूर्वारूपपदस्य वाचकत्वादाहरणेति भावः ननु समुदायस्य प्रत्येकानतिरिक्तत्वेन वाचकतायाः
प्रत्येकवरांश्चिन्नामोवाच्यस्तथाचकथं तादृशवरांसमुदायनूपपदस्य वाचकतेत्यतः प्रत्येक
वरांवाचकतां निरस्यति प्रतिवरांमिति अनुभवविरुद्धत्वादिति घटशब्दादमुमर्थं प्रत्येमी
येव प्रतीतेरित्यर्थः बाधकांतरमप्याह प्रत्येकमिति अर्थवत्त्व इति तदभ्युपगमस्यार्थः ततो
पादीयादिनाजश्वपरिग्रहः तथाच समुदायानामेव वेषां वाचकत्वमुपेयते न चोक्तपुतासमुदा

५: साः
१५६

पस्यवाचकत्वं निरावाधं सखचास्माकं पदशब्दयपदेश्यरुति भावः ननु वर्णानां प्रत्येकवाच
कत्वस्य गौरवपराहनत्वादेवा संभवात्समुदापस्येव ततोऽस्य तीत्यादेशावाचकाश्चेदितिस
मभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वस्य गौरवपराहनत्वादेवा संभवात्समुदापस्येव ततोऽस्य
तीत्यादेशावाचकाश्चेदितिसमभिव्याहृतापाहेतुत्वोपन्यासो विफल उच्यते प्रसूयितत्वशंकाया
आवसरे रौवनिरासा हेतुतन्माह। एतच्चेति। समभिव्याहृतवर्णानां वाचकतया पदस्फोटवेहेतु
त्ववेत्यर्थः चरमवर्णस्येति पदं तेषु यमाणा चरमवर्णस्येत्यर्थः स्वकारेण पदचठकनत्या
कनवर्णस्युदासः तन्न हेतुमाहेशक्तेरिति। स्वत्रयसंबंधात्मिकायां बोधकारणात्तापापप्यां स
त्वा संभवाच्चरमवर्णाश्चरणादेव बोधोदयेनान्यत्र तत्सत्वे मानाभावाच्चेत्यर्थः ननु तस्यैव वाच
कत्वेन तन्मात्रश्चरणादर्थबोधापत्तिरतन्माहा। पूर्वपूर्ववर्णोति। तस्य दृष्टक पूर्वपूर्ववर्णोत्यर्थः
मतां तरेति। समभिव्याहृतवर्णानां वाचकत्वे तत्समुदापपरपदस्य सुतरामवाचकत्वमिति राम
१५६

यन्मतान्तरं तत्संबन्धनापेक्ष्य उक्तमित्यस्य मूलरुतिशेषः तत्कल्पे दृष्टवर्णान्तरमप्याह रामोस्तीत्यादि-
पंबोधापत्तेति। वस्तुतस्तु नियमापत्तिः। उद्बोधकसमवधानस्य फलानुमेयत्वेन तादृशस्य लेफला
भावेनोद्बुद्धसंस्काराभावादिति तत्तु समभिव्याहृतो न संभूतः वर्णानां च्छमिकारणमाश्रुति
नाशितं चेत्तदं संभवान्। अतस्त्वाव्यवहितोत्तरत्वं संबंधेन न पूर्वपूर्ववर्णवत्त्वं। तस्यैवात्ता
पिवर्णसमवेतपदार्थोत्तरं मानाभावात्। अन्यथा तदनुगतीकृतवर्णानां वाचकत्वेन बोध
पतो पदस्फोटस्य निरासे वृत्ततापत्तेः पदप्रपुक्तकार्याणां वर्णोच्चेददर्शनाच्चेति कथं पदस्फोटसि
द्धिरित्यतन्माह दिगिति। तदर्थस्तु वर्णसमुदायः पदं न वर्ण इति प्रतीतेर्वर्णोतिरित्युक्त्वा यतो भव
तत्समुदायात्मकपदस्फोकारावश्यकः अतएव पदवर्णादित्यवहारोपि स्वरसतः संगच्छते नित्या
श्चवर्णास्तेषु पूर्वोक्तार्थेषु पूर्ववर्णानुसंधानस्याव्यवहितोत्तरत्वं संबंधेन न स्वर्णानुसंधानवाक्य
रगौरवस्य मारा रोसा सत्वातेन स्वविषयकानुसंधानविशिष्टानुसंधानविषयत्वत्रयमिति वागुपप

म.साः
१६०

त्रिरिति न तत्वं वक्ष्यते तथा च वरार्णसमुदायो वाचक इति पदस्योदपक्षे पर्व वक्ष्यति परिभक्षितेति।
पाणिन्यादिसंकेतिते तस्यार्थः पूर्वतु आदेशस्मारित वरार्णानां बोधकत्वनिरासेने प्रकृतिघटकवर्णं
समुदायस्य प्रत्यय घटकवर्णसमुदायस्य च तस्य वाचकतोक्तेरानीं तमपचकवर्णसमुदायस्य
वसेति भेदः चरितीति। चरिति प्रकृतिरेनेति प्रत्यय इति प्रकृति प्रत्यययोर्विभागस्य ज्ञानासंभवादिति
योजनार्थं सर्वे सर्वे पदेति वरार्णानि तत्राप्रतिपादकं भाष्यमेतत् वक्ष्यसादे रपि पक्षसादाह व्याजे
न तितथा च निश्चितं तसाध्यवत्त्वस्यैव दृष्टान्तत्वे तत्र त्वेन तस्य पक्षमभित्तत्वाभावेऽपि न दृष्टान्तत्वं
मनुपपन्नमिति भावः तत्र वक्ष्यसादिस्यैव विभाग इति प्रकृति प्रत्यययोः पार्थक्येन निर्णयः
सर्गः अस्य वैयाकरणात्तामपीति शेषः परंतु आमसादौ प्रत्ययत्वस्य दृष्टत्वेन वा मित्यादा
वामो वक्ष्यसादावसादेः प्रत्ययत्वमितरं स्पष्टं प्रकृतित्वमनुमानं शक्यमिति नोक्तं रीत्या प्रकृतिप्र
त्ययसमुदायस्य वाचकत्वसिद्धिर्घटेतेत्यनुशब्दस्य आदेशत्वे भाष्ये हेतुोक्तमिति न तत्र विभा

राम
१६०

गतिर्णपासंभवाजघां चकादिसादौ त्वगमाशिष्यभारं लुप्यमानार्थाभिधापीति न्यायात्प्रकृतेरेव
वाचकता अस्तु वा तत्रापि सुप्रसयात्संधानादोषः प्रकृतेरेव वा स्वार्थं विशिष्टप्रत्ययार्थं लक्षणा सर्व
सर्वपदादेशा इति तु वरार्णानि तत्त्ववादिनां ह्यप्राप्तमेवेत्याहुः पुनरेका क्रमप्राप्तवाक्योदतिर
प्राप्तमित्यभिप्रेत्य मत्समवतारयति सुप्तिरंतेति तदा चकत्वं समुदाये इति पदसमुदायपक्षे वाक्यस्यार्थः
एवमिति वाक्यशक्तिवदित्यर्थः विशिष्यसंज्ञानुशिष्टनपेरा अत्रापमाने विद्यमानेन तन्निष्ठबोधकत्वं
ज्ञानासंभवः सच्यते समुदायस्य सति समुदायस्य वाचकत्वमहेतोस्यार्थः बोधान्पक्षार्थं विशिष्टो
तरपदार्थबोधान् तत्रापि सुप्तिरंतेन पदपदेऽपि शक्तिरिति तत्त्वत्यनेत्यर्थः ननु घटेनेत्यादिमत्वेन
समपुत्तिकारोदृपांगीकारात्प्रत्ययपदस्योदसाध्ये वाक्यस्योदस्य दृष्टान्तत्वं किंच पदस्योदसिद्धौ तद
र्थसंसर्गं न पवाक्याप्याप्रसिद्धा घवाकार्यबोधकत्वं न पवाक्यस्योदकत्वमावसर इत्यपरितोषात्तद
स्योदमेव दृष्टान्तोक्तस्य वाक्यस्योदसाधयति वरत्तत इति तथा च पत्रपदे खेव पदार्थशक्तिग्रहात्पदार्थ

पस्थिसाकांसाहनादिसहस्रतयावाक्यार्थबोधस्तत्रपदस्योरोपच्युतदसंभवपदातिश्वयादूरेवेत्या
 दौत्तनातापसावाक्यस्योद्वेतिव्यवस्थिताविति व्यवस्थितपदमहिम्नापद्यपि स्योद्वेपं व्यवस्थितमि
 तिलभ्यते तथाप्यावश्यकवाक्यस्योदेनैवोपपत्तौ पदस्योद्वेपनापद्येति न वा स्योरो नितिकं वदति मलविशे
 धइति बोध्यं वाकारो रस्यावश्यकतामेव दर्शयति। अन्यथेति वाक्यशक्त्यन्तर्भूतपदमेव स्यार्थः तादृशेति वा
 क्यार्थबोधकत्वरूपवाक्यशक्तिज्ञानरहितस्यापीत्यर्थः तत्सत्त्वे तु तन्वापि बोधद्वयस्येति भावः बोधप्रसं
 गः घटकर्मकानयनानुक्तकृतिबोधापेतिः पदद्वयज्ञानजन्यपदाप्योपस्थितेः सत्त्वादिति भावः घट
 मानपे सन्नेवेति। अत्र तादृशव्युत्पत्तिरहितस्येत्यनुषज्यते। तत्तु शाब्दबोधकारणार्थतास्य व्युत्पत्तौ न
 पसहकार्यं तत्र भावादेव न बोधोत्पत्तिः। ससपीति बोधाभावादिति तादृशबोधाभावादिति भावः त
 पाचयदमावाकाव्याभावात्तस्य तद्देतुतया वाक्यशक्तिरावस्थितेति भावः पूर्वग्रन्थेन कारणतया ह्येकं
 अतिरेकसहचारप्रदर्शान्वयसहचारप्रदर्शयन्वाक्यशक्तिव्यवस्थापयति तत्रेति। घटमानपे सन्नेवेत्य

राज

यः मतवदत्यनेन त्वनयसतो हेतुत्वस्य व्यवच्छेदः तादृशसाकांसाज्ञाननिष्ठबोधहेतुत्वस्यैवास्मन्मते
 वाक्यशक्तित्वेनाकोसाशक्तिरिति परिभाषाभेदेपि वाक्यशक्तिर्निरावाधे सा शयेनाह तद्वति। न
 तु शाब्दबोधहेत्वर्थोपस्थितिजनकत्वं शक्तिभावपदस्य न वाक्येन निष्ठबोधकतायास्तद्विशेष
 स्थित्यजनकत्वादित्याह। अर्थोपस्थापकेति। शब्दघटीति। शब्दनिष्ठपदो धकारणत्वमित्यर्थः
 तपाचैतपाचैतत्त्वस्य उपस्थितौ शाब्दहेतुत्वानिवेशेन तज्ज्ञानस्य तादृशोपस्थित्यजनकत्वेपि न
 दृष्टित्वेति सतिः बोधकस्य शब्दत्वेनैव निवेशादयमंशस्यापि तासंग्रहइति भावः ननु वाक्यस्योद्वे
 वादि सते वाक्यार्थस्य नानात्वात् तद्देन शक्त्या नैव किंचपदस्य वाक्यशक्तिग्रहं विनापि वाक्यार्थबो
 धजननाह वाक्यशक्तिग्रहस्य तद्देतुतायां व्यभिचारः अतएव वाक्यपसस्तुतेदानीं प्रकांतः कार्य
 तावच्छेदककोदाव्यहितोत्तरत्वेन निवेशेन तद्वारतोप्यनुपस्थितसंसर्गवाक्यशक्तिग्रहस्य शाब्द
 बोधाग्राह्यसंभवेन कथं तद्देतुत्वशाब्दबोधकारणत्वे संभवइति क्वमिति चेत्तद्वयं संसर्गस्य

विष्णुपुष्टितावपितरादिवकारकविभक्तिविशिष्टधानुपदेकारकविशिष्टक्रियाबोधकमिति सा
 मान्यतस्तद्गहान्तास्यप्यग्रहस्य वाप्येवमेव वाच्यत्वात्। अनेतरं पदविशेषसमभिव्या
 हारेण तास्यप्यवशात्संसर्गविशेषेण तस्मात्कारकविशिष्टतत्क्रियाभानं। नापि संसर्गोनेत्यप्यु
 क्तशतमानं सं। संबंधत्वस्यानुगमकस्य सत्त्वान्न तत्पदघटितसमभियाहारस्य नियामकताप्यु
 मयोः समैवेति तस्मान्नतिकर्षः ननु स्यादेवोक्तप्रकारोपदिवा कनिष्ठबोधकतायाः शक्तिस्त्वस्य
 मारां स्यात्तदेव तु नेत्यत आह। पुंकेवेति। सतत्। वाक्यनिष्ठबोधकत्वस्य शक्तित्वं युक्तिमेवा
 हविषयतेति शाब्दबोधमात्रे। तस्मात्मान्य इत्यर्थः हतिज्ञानस्येति हतिज्ञानजन्योपस्थितैरित्यर्थः
 विषयतासंबंधेनेत्युक्तं अनेः वाच्यत्वादिति। अन्यथा घटपदशक्तिमविद्रुपस्तस्य दत्तानवतो य
 त्तिविषयदशक्तिज्ञानतो घटमानयेति वाक्यादौ धाप्या घटशाब्दबोधे घटार्थकपदवृत्तिज्ञानज
 न्योपस्थितित्वेन हेतुतावाचेत्यर्थं भेदेनानेतकार्यकारणभावकल्पने गौरवमस्मन्मते नुवि

राम

१६२

ययतासंबंधेन घटे हतिज्ञानजन्योपस्थितस्य वाच्येत्यर्थं भेदेनानेतकार्यकारणभावकल्पने गौर
 वमस्मन्मते तत्वात्मान्यत्वात् तस्य मानमित्येकस्वकार्यकारणभावः कल्पत इति लाघवादि संप्र
 ननु घटघटत्वोर्विशेष्यविशेषणभावे विपरितल्लु सन्नस्य घटमानुपेक्षतो घटत्वविशिष्टबोधवार
 णापघटत्वविशिष्टबोधे घटपदवृत्तिज्ञानजन्यघटत्वविशिष्टोपस्थिते हेतुता अवश्यवाच्यतया तस्य
 मानतिप्रसंगे उक्तकार्यकारणभावे मानाभावो न आह विवेचितं चेति। पदपदार्थं भेदेनाने
 तकार्यकारणभावे घटत्वविशेषमपेक्ष्योपस्थितेः पदज्ञानजन्यत्वेनैव शाब्दसाम्यीकुसो
 प्रवेशश्चिन्तितस्यासतिसवापेक्षाशस्य जनकताप्यस्थितस्य देवदत्तादेः शाब्दे मानवाच्यता
 पविषयतया शाब्दसामान्ये हतिजन्योपस्थिते विषयतया हेतुत्वे वाच्यं। एवं च संसर्गस्य शाब्दे भ
 नानुरोधेन संसर्गोपि हतिकल्प्य सामान्ये हतिजन्योपस्थिते विषयतया हेतुत्वे वाच्यं। एवं च
 संसर्गस्य शाब्दे भानानुरोधेन संसर्गोपि हतिकल्पनमावश्यकं तपाचपदेः पदार्थानां वाच्यं

नवाकार्यस्य बोध इति न विशेषेण विशेषणव्यसासेन शाब्दबोधे पदार्थानां भानं पदोपस्थित
 नामेव संसर्गस्य वाक्यशक्ता बोधादिनि न विविचिन् वस्तुन स्मृतिज्ञानपदं यथाश्रुतार्थकमेव
 तिज्ञानस्येति नंतरमनुष्यकविषयतासंबंधेनेत्यस्य स्मृतिज्ञानविषयबोधकत्वघटकबोधीप
 विषयतासंबंधेनेत्यर्थः अन्यथा वाक्यस्मृतिज्ञानजन्योपस्थितेरेव शाब्दबोधत्वेन तस्मिन्नेन
 संबंधेन तद्देतुत्वासंभवेन वाच्यशक्तेर्गर्भस्त्वादिति बोध्यं अत्र वदेति पदजन्यपदार्थोपस्थि
 तिसंज्ञेरेव शाब्दबोधादुदयात्तादृशपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधहेतुनेति तावन्निर्विवादापदस्य
 वप्रकृत्या घात्मकस्यार्थसंबंधविना तदुपस्थापकत्वासंभवान्निवृत्त्यात्मकसंबंधोप्यावश्य
 कस्य वा न तु तस्मादुदाहरणपरिभाषिकपदस्य तस्मात्तदुपस्थापकत्वस्य विशिष्टार्थसंज्ञेनापि ते
 न्यथाकांक्षादिनूपकारणसमवधानादेव विशेषबोधोपपत्तेः एकपदार्थविशिष्टपरपदार्थशा
 दतस्यैव तस्मात्प्राप्तवच्छेदकत्वात् यत्तु वाच्यवाङ्मतिज्ञानजन्योपस्थितेर्विषयतासंबंधेन हेतुत्वं

मेव वाक्यशक्तौ प्रमाणमिति नन्तु। स्वातंत्र्येणानुत्पत्त्येवासिद्धेः तथा हि। तादृशकार्यकारणमावेहति
 त्वेन पदवृत्तेर्निवेशः किं वा वाक्यवृत्तेः किं वा वृत्तिमानस्य। न तावदाद्यः पदवृत्तिज्ञानजन्योपस्थितेः शा
 द्देहेतुत्वस्य सर्वेरेवाभ्युपगमात्। नहितीयः वाक्यवृत्तेततः प्रागसिगसिद्धेः अतएव तद्वृत्तयः किं वत्
 चमते वाक्यशक्तिजन्योपस्थितेः शाब्दबोधात्मकत्वेन तस्मिन् ज्ञानकत्वासंभवादपि नोक्तरीतिः साधीय
 सी। अपि वा वाक्यवृत्तिज्ञानस्य शाब्दसामान्येन स्वतंत्र्येण हेतुत्वे घटादिपदशक्तिज्ञानजन्यपदार्थो
 पस्थितिदशायां घटमात्रेणैति वाक्यशक्तिमविदुष्यथाकांक्षादिवशाच्छाब्दबोधोदयेन व्यभिचारान्य
 दपि समभिव्याहारनृपाकांसेव वाक्यमिति नदपि न। तथा सति घटीपाकर्ममेतेत्यादिवोधे घटमानयेति
 वाकांसाकासंतिराकांसेव घटः कर्मत्वमिति सर्वसिद्धव्यवहारानुपपत्तिः पदयोः समभिव्याहारइति
 च सपदयोर्वाक्यमिति व्यवहारसंग्रहेति समभिव्याहृतपदानामेव वाक्यस्वभूयतेत्यं। तथा च सम
 भिव्याहारस्य शाब्दबोधहेतुत्वेपि वाक्यस्य तत्त्वरूपपादेमेवेति च वाक्यशक्तिसिद्धिः समभिव्याहारनि

मः षः
१६४

बोधजनकत्वग्रहवतो बोधात् ज्ञानहेतुरित्यपिरितं वचः अत्राप्यतिरेकाभ्यां समभिव्याहारज्ञानस्य
वशाद्धीहेतुत्वेन नानिबोधजनकत्वज्ञानस्य हेतुतायास्वाभावात् न च तदपि संभवति शाब्दबोधाया
कसंसर्गस्यैवावस्थितिः सामान्यतस्तद्व्यपस्थितावपि विशेषन्येराभावात् तस्य ज्ञानाद्यप्येव
चमलशेषित्याजववाक्यशक्तेरेवासिद्धापतिः वस्यमागारीत्याशाब्दबोधात् कृतद्व्यपस्थित्यभ्युपग
मेवाकावृतिज्ञानजन्योपस्थित्यतः तरे शाब्दबोधाभ्युपगमेवाशब्दप्राप्तापभंगापतिः अनधिग
तार्थग्रहकत्वात् सैव प्रमाणत्वात् अतस्त्वसन्नकृताकृतद्वितसमासाश्चेत्यसन्नसमासग्रहणं कृतं
वाक्यशक्तौ न तद्व्यपस्थित्येव सामर्थ्यकः शब्दार्थप्रत्ययकत्वात् कणाद्वेत्ते वाक्यशक्तिग्राहकानुशा
सनादेरभावेन तद्वहासंभवाच्चेति वाक्यस्फोटन्यायात् तस्मात्तत्पदार्थेति पदार्थशक्तिग्रहप्रकारस्य शक्ति
स्य मनसि निधापनस्मिन्प्रकारात् तत्त्वं कृत्वा मग्नमग्रं च तस्याशयेनाहानवितिः अपूर्वत्वात् शाब्दबोधा
त्यागनुपस्थितत्वात् ननु शाब्दबोधात् पूर्वपदप्रत्ययाद्युपस्थितपदार्थनिर्दिष्टशक्तिग्रहसुलभस्येति

राम
१६५

पदे सममिति मूलमनुपपन्नमत आशयं प्रकाशयति पदस्येति पदानामेवास्वितपदार्थशक्तिरन्वयस्य सा
मान्यन्येराज्ञातः अतस्त्वधरादिपदाद्वितघटाद्युपस्थितौ नियमेन तत्प्रतियोग्याकां साभवति किमस्वितोद्य
तः किमस्वितं कर्मत्वमित्याद्याकारा सामान्यधर्मप्रकारकज्ञानस्य विशेषधर्मप्रकारकजिज्ञासाजनकत्वात्
विशेषन्येराभावे त्वमादिपदसप्रमिहारो नित्यामकोतरुचतस्य शाब्देभानं पदद्वयविषयत्वात् अशक्य
स्यापि भातेति प्रसंगात् न चैवं घटमानयेत्यत्रेतरास्वितं कर्मत्वमिति रोत्यानेकधा संसर्गस्य भातापतिः
तत्तत्पदेभ्यस्तथापार्थोपस्थितावप्याकां सावशादेकधैवतभूतसंभवात् नचाकांसापास्तभूतानपाम
कत्वावश्यकत्वेन अह्निकत्यनापार्थेति वाच्यं अशाक्यभावाभिप्रेततदभ्युपगमात् तथाच पदशक्ति
वसंसर्गभातोपपत्तौ न त्रवाक्यशक्तिः पदवापे सपावाक्यत्रस्य गुरुत्वाच्चेति तन्मतं तथाचास्वितताभि
धानमतेपि पदेवाकार्यशक्तिग्रहसंभवः समानतरस्य ज्ञानेति पदार्थानां प्रागुपस्थित्या तत्र पदशक्ति
ग्रहसंभवादिति भावः अतो वेति ह्यसभ्युपगमस्तु शाब्देभानानुपपत्त्येवेति भावः पदार्थवदिति स

सम्यक्तादृतिः उपमेसममीदृशतात्वावाक्यार्थेपिसर्पः इदेवबोध्यत्वशक्तिरित्यभिप्रेत्यतद्गृहः शक्तिग्रहः तत्सं
 शब्दस्यविनादौप्रसिद्धेः प्रकृतोपयोग्यपरतपातं व्याचष्टे तस्य तद्वति। मत्वेत्येदृतिनिर्दिष्टं तं समस्यर्थः
 तच्छब्दार्थशक्तिज्ञानेत्वेतीत्यभिप्रेत्यव्याचष्टे। पदेपीत्यादि। तद्गृहं तत्वाक्यार्थरूपितशक्तिग्रहस्यर्थः अप्यं
 भावः घटमानयेत्यादिष्वव्यवहाराद्यस्यपदेपदार्थशक्तिनिर्णयत्नस्यतद्वाक्यप्रवर्गोपदेः पदार्थोपस्थि
 त्यादिसमवाधानेननसातनसंसर्गोपस्थितिर्नानुपन्ता। परंनुमानसस्यप्रायः संशयात्मकस्यापि संभ
 वातस्तिश्रुपाथंशब्दादरः तन्नशक्तिग्रहहेतुत्विगादेर्निर्णायकस्यसत्वेनसंशयत्वासेभवादितिः ननुना
 दृशमानसोपस्थितेः सादृशमानसोपस्थितेः शाब्दबोधात्प्रादुर्भूतमेनसत्वेमानाभावात्तत्राह। वस्तु
 तत्त्विति। तद्गृहः विशिष्टवाक्यार्थशक्तिग्रहः तथाचशक्तिग्राहकशिरोमणिनाव्यवहारेणार्थवाक्यस्य
 वशक्तिग्रहेणतस्यैवशाब्दबोधहेतुत्वावधारणानादृशत्वेनैववाक्यप्रयविषयकत्वस्यविषयपोद्गृहसं
 स्कारसामानाधिकरण्याभिसंबंधेनैवविशिष्टस्येदानींतत्वावाक्यज्ञानेनप्युक्तत्वान्नष्टत्विज्ञानस्यशोद

धीहेतुतापाव्यभिचारः मध्येवासायोपचितेनपेक्षणाच्चनोक्तशेषावसरइतिभावः ननुतर्हिपदार्थे
 दस्यनिरास्यवनतापतिरतत्राह। आवापीदुपाभ्यामितिआनयनापसारणाभ्यामित्यर्थः तद्गृहः।
 प्रत्येकपदेप्रत्येकपदार्थशक्तिग्रहः तथाचप्रत्येकपदशक्तिसाधिवेनकासादिवशाद्यवाक्यार्थशा
 द्बोधतदापदार्थोद्योयदानुतत्तिरपेक्षैवसाबोधंजनयतिनदावाक्यरूपेः इतिमतद्वपुप्यवस्यतीति
 भावः केचित्तुउपस्थिताः पदार्थास्तदुपस्थितिर्वाशाब्दबोधहेतुर्ननुपदज्ञानमपि तद्दिनापिशब्दबो
 धोदपेनव्यभिचारानुतत्तं। पश्यतः ज्वेतमानपदेष्टाब्दं च शृण्वतः स्वरविशेषशब्दं च श्रेतीत्येवाभाव
 तीतिपीरिति। तन्नशब्दं चिनाज्ञापमानस्यचरादिवास्तुषस्यापिशब्दत्वापत्तेः तत्रपश्यामिनशाब्दपा
 मीमनुव्यवसायान्नशाब्दत्वं पदितदाप्रकृतेपिसमं। उक्तप्रतीतेस्तुमानेनैवनिर्वाहान्नशाब्दप्रत्यय
 रत्नसिद्धयवेत्यादिस्यमस्य उपलसर्गामितितन्मतेगभीर्यामघांषट्स्यादौप्रत्येकपदशक्त्यासुशक्त
 संबधनपतद्वत्सरापायोक्तदिशाभीमिताथान्वययोधासंभवान्वबोध्यसंबधस्यसरागत्वाभ्युपग

भूषः

मेनवाक्यार्थमात्रेवाक्येससरांगीकारादितिभावः पक्षद्वयमिति। पदवाक्यभेदेनव्यवस्थितेस्फोटद्वयमित्यर्थः अनुपपत्तिमेवाहउत्पन्नानामिति। वर्णानित्यतावादिमतेवर्णानांयोग्यविभुविशेषगुणत्वेनस्वोत्तरोत्पन्नगुणानांशेषत्वादेकदावस्थानासंभवः नन्वित्यतावादिमतेत्वाहाभिव्यक्तानामिति। वर्णानित्याः किंतुतदभिव्यक्तिरेवानित्यावर्णोत्पादकत्वेनाभ्याभिमनानामेवकंठोष्ममिधातादीनांतदभिव्यजकत्वाभ्युपगमात्। तथाचाभिव्यक्तेरपि योग्यविभुविशेषगुणतयास्वोत्तरोत्पन्नगुणानांशेषत्वाविशेषासरांगकत्वातद्विशिष्टवर्णानामप्युपगपदस्थानासंभवस्वेत्यर्थः नन्वस्तुवर्णानां पुनर्यदनवस्थानं किमस्काकमनिष्पन्नतश्चाणांमेलकासंभवादेतिमवर्णोत्पत्तिकालेतदभिव्यक्तिकालेवाप्यप्यवर्णानांभावदभिव्यक्तीनांवावस्थानासंभवेनतत्समूहव्ययदस्यवाक्यस्यवातादात्म्येनप्रत्यसकारणस्याभावात्प्रत्यसस्यैवासंभवेनतन्नोक्तशक्तिग्रहस्यगगमकुसुमायनत्वादिसाखंद्वयार्थः अभिव्यक्तिपक्षमादायसमाधत्तेउत्तरवर्णप्रत्यस्येतिअव्यवहितोत्तरेतिः सतन्त्रयेवर्णानानित्य

युम

45

तेन सर्वेषामेव वर्णानामवधानेन न स्वाधिकरणस्य गौतमस्य तद्वन्निर्वाहकव्यवस्थापत्या स्वस्वाभिव्यक्तिगत्तमे वा व्यवहितो ज्ञातृत्वं वाच्यं न दारोपादेव वर्णो ध्रुव्यवहितो न रव्यवहारः अत्र स्वरूपतो पस्थितेर्विशेषरातयानिवेशः तच्चाव्यवहितत्वे सत्युत रत्वं अव्यवहितत्वं च स्वध्वंसानधिकरणस्य रासंबंधित्वं तेन घटितपदस्यादौ नातिप्रसंगः उतरत्वं तु स्वाधिकरणस्य राध्वंसाधिमानधिकरणास्य रासंबंधित्वं तेन घटितपदस्यादौ नातिप्रसंगः उतरत्वं तु स्वाधिकरणस्य राध्वंसाधिकरणसमयात्मिकत्वं तेन नपि वमधुरीघ्रमित्यादौ न शीधुभागस्य पदत्वं अन्यनित्पिताव्यवधानादेरन्यसंबंधत्वमावेन स्वत्वस्य परि नपि वमधुरीघ्रमित्यादौ न शीधुभागस्य पदत्वं अन्यनित्पिताव्यवधानादेरन्यसंबंधत्वाभावेन स्वत्वस्य परिचापकनया प्रवेशान्ताननुगमशंकापि । उतरगेतरवर्णोपस्थितेः पूर्ववर्णोपस्थितिध्वंसानधिकरणसमयसंबंधित्वान्नदधिकरणस्य राध्वंसममानाधिकरणत्वाच्च निरुक्तसंबंधवत्तद्दत्त्वमविकलमिष्टं च पूर्ववर्णोपस्थितिलोकिकस्य चरमवर्णोपस्थितिलोकिकप्रत्यक्षस्य संभवान्नार्थबोधक

वरपशकेस्सुग्रहवाहनपदवाक्यस्फोटसिद्धिर्निर्वाधेतिभावः इतिद्वयेणोसस्वंपदवाक्यस्फोट
 निरूपणम्। असंस्फोटनिरूपणोऽवसरस्यसंगतित्वेसचयन्ताह। इदानीमिति। सस्वः स्फोटनि
 रूपणानंतरमिसर्थः अस्वेति। पदवाक्यपोरस्वेदत्वाविद्यमानावयवकत्वेवर्णानामवयवा
 चरितत्वस्यापिसिद्धाधिविशितत्वादाहादृष्टान्तेति। दृष्टान्तवाक्येवादिघटितत्वनियमेनतभावाक्यं
 यतोऽन्यसादेत्स्वमिमिसाशंयथाशब्दानंभावेणसंख्यावच्छेदयेति। इवेतीति॥ अवयवास्वेत्यर्थं
 तथाचपथाश्रुतस्यैवदृष्टान्तत्वंनानुपपन्नमिति विचिरप्युगभावइतिप्रयुपस्यप्युज्जंतभावासा
 धनप्रविवेकशब्दार्थः पृथग्भावाभेदेपर्यवस्यतीसाशयेनाहभेदइति। ननुपदादिप्रतीमोतदवय
 वानांवर्त्मानामुपलभ्यमानत्वाक्यंतदसत्त्वमतआहअयंभावइति॥ अस्वेदमेवेतिअस्वेदमेवे
 नित्याख्यातार्थः स्वकारव्यवच्छेदस्यपत्तिरिति। अनेनेति॥ अतकेसर्थः ननुककारोक्तकार
 इतिप्रतीतिरेववर्णकत्वेनेमानंयदिववर्णाभिव्यञ्जकत्वेनोपादकत्वेनवाभिसतवापुसंपो

राम
 १६०

गविशेषाभिव्यक्तस्फोटस्वकत्वादिनातादृशप्रतीतिविषयइतिविभाष्यते। तदप्युसन्नः ककारोक्तः क
 रइत्यादिप्रतीत्यनुपपत्तिः स्फोटातिरिक्तककारोक्तत्वात्तान्भूपगमात्तत्त्वचनित्यत्वात्। व्यञ्जकनिष्ठाया
 उच्यतेस्तद्विषयत्वेसुखादीनामपिनित्यतापत्तिरतआह। ततद्वर्णोपादकत्वेनेति। वैजायेप्रसादोदर्शय
 ति। वर्णजनकतायाइत्यादि। तथाचतादृशवैजासंसमवायेनस्फोटोऽंशेआरायोरोप्योक्तप्रतीतिवैतस्यस्य
 पत्तौनतदनुपपत्तिरतिरिक्तककारादिवर्णसाधिकाताप्युसन्नः कइत्यादिप्रतीतिस्तथासोपेकइत्यभेदप्र
 मभिज्ञानपवाधकसत्वेनतादृशप्रतीतेर्भ्रमत्वान्नापिसुखादीनामनित्यतापत्तिः तन्नाशकस्यस्वोत्तरव
 ति। योग्यात्मविशेषगुरास्यजागत्कत्वादितिभावः। भावसां। तन्नामकवाचस्यनिमित्तं। अरोप्यतइतीति
 एतदनुतेधेमेजादायेतिपदमारोपपरतयाख्यात्याने। मतांतरेतुवस्यतेःवापुसंपोगएवेति। कंठतात्वा
 चभिघातजवापुसंपोगएवेत्यर्थः स्वकारेणवर्णात्मकस्फोटवच्छेदः समवायस्यानारोपितस्यवाचकता
 वच्छेदकत्वेजाघवातथावसंपोगएवकाद्यात्मकत्वमत्वित्यर्थः समाधत्तेमस्येति। अयमाशयः कादिवर्ण

नामुक्तसंयोगात्मकत्वेतीदृशतापत्तिवसेषानुभवविरोधात् न चोक्तकत्वस्यतीदृशधर्मत्वेन कथं साक्षात्कार
 विषयत्वमतिव्याजं। भिन्नं न मिति प्रतीतेौ च स्वरूपोपस्थापि सौ रभादेष्वास्तु विषयत्ववतस्यापि श्रान्ति
 ग्राह्यत्वसंभवात्। विषयवाधेन परं पदोऽंशो कत्वप्रतीतेर्भातत्वमिति अन्येतुकादिप्रतीतिपंक्तिस्फोटोऽंशो क
 त्वादिकं समवायेनावगाहेन स्यात् न दाभ्यां तत्त्वसंभवनार्थं तं स्यात् अथाभिव्यंग्यत्वसंबंधेनैव तदंशो वै जायं स
 च स्वाश्रयाभिव्यंग्यत्वसं संबंधत्वे प्रमाणाभावः कादिप्रतीतिनेरेवमानत्वानुविशिष्टप्रतीतिनिपातकत्वे
 शेषो हि संबंधः अतएव लोहितः स्फटिक इति बुद्धेः स्वाश्रयसंयोगस्य संबंधता सामानंति। न च समवाय
 विषयैव साभ्यांतिः यथा कथंचित्प्रतीतेः प्रमात्वे पपेनोभमत्वकल्पनाया अन्त्याप्यत्वादधिकमग्रे वस्यत
 इत्याहुः उपसंहरति तथा चेति। वाचकत्वानुपपत्तेः। पदवाक्ययोर्वर्णसमूहपत्वे उक्ती सावर्णानां
 पुगदवस्थाना संभवेन वाचकत्वग्रहानुपपत्तेः सार्थः वर्णानामनित्यत्वे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिः साप्यस्मन्तपेनास्ती राम
 साहानदेवेदमस्यादि तद्वत्संभवावगाहिपदादिविशेषकप्रत्यभिज्ञानुपपत्त्योचेत्यर्थः उक्ती सावर्णानां १५८

क्तिग्रहोपपादनेष्वनित्यवर्णाचरितदवाक्योपपत्तिस्तथा प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिर्द्वयैरेवेति भावः स
 तेनेति उपपादयितुं नित्यविषयप्रत्यभिज्ञानुपपत्तिसिद्धात्वं तदस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेनेत्यर्थः अत्र न
 मवादिनि। तथा च न त्रैव प्रमाणाभावेन वाचकत्वं ह्यपराहतमिति भावः तेषां गकारादिवर्णानां स्फो
 टातिरिक्तेति गत्वप्रकारकप्रतीतिविषयगादिस्फोटस्यैवास्माभिर्वाचकत्वाभ्युपगमादिनिभावः क्रमिक
 रणमपि स्यापिनां सहावस्थानादुक्तमाश्रुतेति। तृतीयसंज्ञावृत्तिध्वंसप्रतिपत्तिनामित्यर्थः आश्रुत
 रविनाशितां स हो सत्तातां समुदायसंभवादुक्तं। क्रमवतामिति अत्र संभवेति। प्रत्यक्षेतादात्म्येन विषय
 स्पष्टे तु तया समुदायविषयस्यैवाभावादिति भावः पूर्वपूर्वेति। तनुवर्णानित्यतावादिमते तृतीयसंज्ञा
 वृत्तिध्वंसप्रतिपत्तिरिति तेषां प्रत्यक्षस्यैवावस्थासंभवात्कथं न ज्ञानसंस्कारस्य सहकारिता संभवः तथा हि कादि
 प्रतीतिः ककारादौ विशेषणतया कत्वादित्वमवगाहेन विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुतया ककारा
 द्युत्पत्तिर्द्वितीयसंज्ञावृत्तिविषयकमभ्युपेयतृतीयसंज्ञावृत्तिविशिष्टज्ञानं वाच्यं तच्च न संभवति। संबद्धं वर्तमानं

१६८

न च दृश्यते च सुरादिनेति द्वे द्वेतेः प्रत्यक्षे विषयस्य कार्यसहभावेन हेतुन यात्तृतीयस्य सरोतद्वयं रपुवि
षयस्याभवात् न च ककाराद्युत्पत्तिरस्य सन्नकत्वादि स्मृत्यैव द्वितीयस्य सरोतस्य सविकल्पसंभव इति
वाच्यं। स्वमपि प्राथमिकविशिष्टबुद्धेरूपयादत्तादिनिवेदनवदेति। संसारस्यानादितया बालस्तनपा
नप्रवृत्तिहेतुविषयसाधनत्वस्मृतेरिव प्राथमिककत्वादिविशिष्टबुद्धिजनकत्वस्मृतेः संभवात् न तदनुपपत्ति
काकाराद्युत्पत्त्यनंतरं ककारो गकार इति विशिष्टबुद्धिरेव च तादृशकल्पने मानमिति अन्ये तु प्रतिपेत्ति
तासंबंधनयोर्भावे भुविशेषगुणानां प्रतिस्वसामानाधिकरण्याव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभयसंबंधेन
यदिसामान्यतस्मादृशविशेषगुणस्य कारणात्तास्यानृशककारादिप्रत्यक्षानुपपत्तिः प्रसज्येतार्थपेक्षेन
निमग्नशब्दनाशे सुखसिद्धौ लोपत्वं ज्ञानादिनाशे च व्यभिचारात्। किंतु विज्ञानीयगुणानां शेषैवात्यं च
रमशब्दादिव्याप्तमिव प्राथमिकविशिष्टबुद्धिविषयवर्णव्यावृत्तमपि न च तादृशवैजायैमानाभावः ना
श्रुतावच्छेदककोटिप्रविष्टतपैव तत्सिद्धेः तथा च निमग्नशब्दनाशे तद्वितीयस्य सरोतस्य सविततादृशवर्णानां शेषितत्वं

राम
१५६

नोपसरास्यतद्यत्किं तेन हेतुत्वं कल्पना न्तनीयसरास्यपिनस्तप्रत्यक्षानुपपत्तिरुक्तहेतुमहावरीका
रेपीसाहः अतिप्रसंगइति। सरसशब्दघटकसकाराकाररेफुविसर्गानुभवजन्यसंस्कारैरसबोधाप
त्तिरित्यर्थः नादाभिधेयइति। ध्वन्यनुगतवर्णाभिधेयइत्यर्थः अस्वरः वर्णाघटितः उपपादितत्वादि
त्यस्यसंस्वररूपेतिनूपरावसरइतिशेषः नादशप्रत्यक्षस्यांतिमवर्णांशोलौकिकस्यातीतवर्णांशो
लौकिकस्यसदस्यापनतिप्रसक्तस्योपपादितत्वादित्यर्थः अतिरिक्तस्वभावकत्वेहपराभाहवर्णाभा
मिनिकल्पग्रासादिति। प्रत्येकव्यंजकत्वेऽप्यवर्णादेवतदभिधेयसंभवेइति। चारणवैषम्यापत्ते
तिप्रसंगाच्च। समुदायस्यतुक्तीत्यादिरूपपादत्वेनतद्व्यंजकत्वस्याप्यसंभवेइतिकत्वादित्यर्थः कैयट
नुपापिनस्तु पूर्वपूर्ववर्णाकालेवेदितीयादिवर्णासतिः संभवेतदस्यादयिकपंचविधवद्वक्तीत्यापदवाच्य
प्रत्यक्षनिर्वाहः सैवतत्किंतुपावदकारेवाग्यतेनेतावदोकारेपेनैवयत्नेनैकोवर्णाउच्चार्यतेनेनैवविधि
त्वेनस्मिन्वर्णाउपसंहृत्यतेनपलमन्यमुपादायद्वितीयः प्रवर्ततइतिपरः सन्निकर्षइतिसूत्रस्यभाष्यपा

मारापसर्ववर्णविनाशानंतरं पत्यांतरं एतद् द्वितीयवर्णं भूपगमान् किंच भवन्मनेवर्णं मयसरो वा नुपपत्तिः
 नेषामुच्चरितप्रध्वंसित्वेन न इत्यने रभिव्यक्तेर्वा सरिण कत्वेनातीदिप ह्यगावच्छिन्नत्वात् न तथा चे कोप
 राचीत्यादि सूत्रोपयोगिनी पं पूर्वो यं पर इति प्रत्यक्षविषयार्थके दंशद्व्याभिलष्यमानौ वा पप्यं व्यवह
 रस्यासंभवः एवं न च विद्यमानयोः संबंधिनो रव्यवहितो न रत्वस्य संबंधतायावत्कु मशक्यतयापि पूर्वो
 क्तवो क्तीत्यापदप्रत्यक्षानुपपत्तिः अपि च गृहीतशक्तिकस्यैव बोधकत्वमिति नियमेनोच्चारणभेदा
 दिनेषु शक्तिग्रहासंभवः आनुपूर्व्यास्तत्कालघटिता व्यवहितो न रत्व घटितत्वेनाननुगतत्वाच्च
 कतावच्छेदकत्वासेभवात् अखंडरफोटांगीकारे तु तद्वर्णोपाध्वं वच्छिन्नैतस्मिन्मोवां पप्यादिव्यव
 हारविषयत्वस्य सपपादत्वान्नोक्तानुपपत्तिः तस्यवानुपूर्व्यं तर्गतसमस्तवर्णं स्वयं च प्यभिव्यंजक
 तयापि च रमवर्णं भिव्यकरावसबोधहेतुरिति नोक्तस्य स्यात्पुनरुत्पत्तिः ननु वापुसंयोगानां
 प्रत्येकमभिव्यंजकत्वाभ्युपगमेपि गौरित्येव त्वेन रत्वेन च रफोये भिव्यंते तस्य न आहपरस्विति तथा

राम
१७०

च विलसता वायुसंयोगस्य गत्व प्रकारकफोटाभिव्यंजकत्वाभ्युपगमान्नोक्तदोष इति भावः अनसवेति विल
 सता वायुसंयोगस्य तद्वपेण रफोटाभिव्यंजकत्वाभ्युपगमादेवेत्यर्थः तदतिरेकास्तीकात्वीकार इति न च संयो
 गादेव कत्वादिप्रारकककारप्रतीत्युपपत्ती रफोटीतिरिक्तनक्त्यनेमाना भावदिति भावः ननु सरो रस इत्याद
 वति प्रसंगस्तदवस्य स्वसत्वादिनपेणाभिव्यंजकत्वाभ्युपगमाना मुभयत्र नोत्पादत आह एवं चेति घवत्व
 मिति तथा चोपाधिकभेदपादाय तस्मिन्नेव रकारात्मके घत्वप्रकारकप्रतीतिविषया व्यवहितत्वग्रह वि
 षये यथा घटपदव्यवहारविषयता तथा रत्नके स्फोटे सत्वप्रकारकप्रतीतिविषया व्यवहितत्वग्रह हेतुः पद
 व्यवहारविषयतेति न सर आत्मक रफोटे स्य रस नपतेति भावः ननु तव मनेगकारादिवर्णं स्याति तस्योद नप
 तयानित्यत्वेन तद्वसाधिकं रगास्तरा नुपगमेकत्वाविशिष्टतदधिकं रगास्तरा सति कत्वस्याव्यवहितो न र
 त्वासंभवात् कथमुक्तप्रकारसंभवो न आह परस्विति तथा च वर्णानां नित्यत्वेपि तद्वभिव्यंते रनित्यत्वे स्या
 स्यात्तामपि समतत्वेन दव्यवहितो न रत्वस्य वर्णानां रभिव्यक्ताववाधेन तदादाय घटादिपदप्रत्ययोपपत्ति

सूयः
२३२

तिभावः अनसवेति। अभिव्यक्ति निरपि नाव्यवहितोतरत्वं स्यानुपर्वी व्यवहार नित्यामकस्यादेवेत्यर्थः नवी
नैस्तथानभ्युपगमादाहृतेति। एतेनेति। आनुपूर्व्यवच्छिन्नवर्गात्मकस्फोटस्य वाचकत्वव्यवस्थापनेन
त्यर्थः अपास्तमित्यनेनान्वपि स्फोट इति वाचकत्वेनाभिमनोः स्वरूपदार्थ्यस्य नाघटितिनेकइत्यर्थः।
तस्यैहवर्णमाह। घटपदइति। घटइत्यानुपूर्व्यवच्छिन्नस्फोटे गृहीतशक्तिकस्येत्यर्थः कलशपदादिस्य
गृहीतनदवच्छिन्नस्फोटशक्तिकादिसादिस्यादिः बोधप्रसंगादिति। घटबोधकप्रकाराणां तावत्तदस्यानु
पूर्व्यवच्छिन्नस्फोटस्य तदानीं संत्वान्निस्यैकनपत्वा न स्या। वर्णसमुदापनपदस्य वाचकत्वेन नोक्तो घट
तिभावः अर्थधीहेतुरिति। उक्तस्य लेचस्फोटस्य कलशपदत्रयपण्यायाभिव्यक्तवच्छिन्नशक्तिग्रहविषय
त्वाभावात्तार्थबोधप्रसंगइतिभावः एवमिति। तस्य प्यापजन्मशाब्दबोधेतस्य प्यायाभिव्यक्तवच्छिन्नशक्ति
ग्रहस्य हेतुत्वाभ्युपगमइत्यर्थः शक्तिग्रहावश्यंभावेनेति। नागृहीतविशेषणान्तापेन तस्य प्यायेति शक्तिग्र
हस्यावश्यमभ्युपेयत्वादितिभावः उचितत्वादिति। आचित्यमेवाह तथासतीति शक्तिग्रहत्वेनेति। तस्य

राम
२३२

प्यापगतशक्तिग्रहत्वेनेत्यर्थः ताघवादिति। उक्तस्यापेक्षेन स्फोटकारणात्तावच्छेदकत्वेनाघवादित्यर्थः बोधेनो
पूर्वकस्ये गौरवं प्रकाशयति। अन्यथेति। उक्तिवैचित्र्यमेतत्। न द्वितीयइति। पण्यापस्य लेस्फोटनानात्वेमि
त्यपि पक्षेनेत्यर्थः अनंतेति। प्रतिपण्यायमित्तातां स्फोटानां कल्पनामित्यर्थः शक्तिमिति तद्देहमित्तातं न शक्ति
कल्पनां चापेक्षेत्यर्थः लघुत्वादिति। तथाच वर्णानि रिकस्फोटस्य नापार्थेनित्वायः पण्यापेक्षेति। एकधर्मो
वच्छिन्नबोधकनानापदेष्ट्यर्थः अनेकेति। पण्यायभेदमित्यर्थः सर्वसिद्धत्वादिति। तथाच पण्यापेक्षेन
नाशक्तिकल्पनानापर्वतनदोषः अयमाशयः वर्णः स्फोटाभिव्यञ्जका इति स्वीकारे भवद्वक्तृद्वारा स्या
वसरो ननु स्फोटस्य वर्णानि रिकपक्षे। तन्न पण्यकशक्तिकल्पनाया अभ्यावेन गौरवा संभवात्तपण्या
पशक्तिग्रहकार्यतावच्छेदककोटाव्यवहितोतरत्वं निश्चिनयमिवारचारणानुभयोः सममिति। तनु
त्वं तत्स्फोटेन निरेकेणावर्णानां नित्यत्वाद्दस्य चिदित्याव्यवहितोतरत्वं संवेधेनोतरत्वं पृथक् पूर्व
वर्णावत्त्वं पशक्ततावच्छेदकानुपूर्व्यसंभयोतन्माह। तदवच्छेदकेति। शक्ततावच्छेदकेत्यर्थः प्रागिति।

स्वामिव्यक्तधिकरणस्य तत्त्विकाभिव्यक्तिविषयत्वमिति ग्रन्थेनेति शेषः ननु वर्णानां नित्यत्वाभ्युपगमे
 नित्यवर्णोरेव स्फोटकाव्योपनोस्फोटस्येवासिद्धिः तथाहि आनुपूर्व्यां भवद्भिरेवोपपादितत्वात् तद्विशि
 ष्यतामेव तेषां पदत्वेन ननु प्रसक्तस्य सोलभ्येन शक्तिग्रहस्य संपादत्वात् तदेवेदं पदं वाक्यमिति प्रत्य
 भितोपपत्तेश्चेत्यत आह दिगिति। तदर्थं सुपदिस्वतंत्रा नित्यावर्णाः स्फुटदास्यादेवैते स्फुटान्यथासिद्धिः
 किंतुकत्वादिना प्रतीयमानः स्फोटस्वाकृकारादिवर्णा इत्यभ्युपगमे नोक्तान्यथासिद्ध्यसंभवात् तदस्य
 नानावर्णाकस्य नाप्रयुक्तगौरवशंकापि नेति ननु कोसौ स्फोटो यदनतिरिक्तावर्णा इति चेदत्राहुः तं श्वरसि
 द्धत्वा मायाविंदुपर्य्यायनिर्गुणात्मकाव्यक्तप्रभवः शब्दब्रह्मा परनामाचेतनाधिष्ठितो न भिव्यक्तव
 र्णविशेषो रवपरादिशब्देर्व्यवहियमाणो नादः स्फोट इत्युच्यते स च सर्वगतोऽपि पुरुषस्य ज्ञातार्थविवक्षा
 धीनप्रयत्नाधिष्ठितमत्वाधारस्य पवनेनाभिव्यक्तः परेति व्युत्पत्तिरिति। नाभिव्यक्तं तमागच्छतां तेनाभिव्य
 क्तः पश्यतीति। पुनर्देदप्यमागच्छतां तेनैवाभिव्यक्तस्तदर्थो ह्येति ज्ञानविषयः परश्चोच्चाग्राह्यत्वात् सुस्मो १३१

मध्यमावागिति। कक्कानुकर्णपिधाने सस्मरत्वाद्यभिधाने नोपांशुशब्दप्रयोगे च श्रुयते। स एव चास्य पर्व
 तमागच्छतां तेन वायुना कंठदेशं गत्वामूर्धनमाह स पराह सततत्वात् नैव भिव्यक्तः परश्चोच्चाग्राह्यत्वात्
 तं शब्दो वै स्वरीति व्यवहियते। उक्तार्थं प्रमाणं च। चत्वारि वाक्परिमिता पदानि तानि विद्वद्ब्राह्मणा ये मनीषि
 राः गुहाजीरिति हितानि गपन्ति तुरीयं वाचो मनुष्या वदन्तीति श्रुतिः विंदोस्मस्मादिष्यमाना इवोऽव्यक्तमको
 भवत् स एव श्रुतिसंपत्तेः शब्दब्रह्मेति मीयत इति पुराणवाक्यं च भागवतेऽप्येकादशस्कंधादौ स्पष्टं पमर्थः शिखा
 यामपि। आत्मा बुद्ध्या समेत्या र्थान् मनोयुते विवक्षयामनः कायाग्निमाहं नित्यं रयति माहं तसो दीर्घा म
 र्धं भिहोष क्रमापचमाहृतः वर्णा ज्ञानयते इत्यनेना तथा च हृदयावच्छिन्नमध्यमायां नादोऽशब्दो नरप्र
 णवर्णः स एव वाचकः ओंकारस्वसर्वावाक्येषां स्पर्शोऽभिर्व्यज्यमानो नान्याभवतीति श्रुतेः सर्वप्रा
 णा हृद्देशस्य तावद्ब्रह्मपदव्यवहाण्यां पीत्यन्यत्र विस्तरः इति प्रतीतेरिति। अन्यथा वर्णयं परं पदान्पमासाया
 स्तत्समं नृपपदानतिरिक्ततयाः धाराधेयवावगादिप्रतीत्यनुपपत्तिरिति भावः अन्यथेति। प्रतीतेः पदार्था

मः षः
१७५

विदित्वेति श्रुत्या तदभिरिक्तस्य साक्षात् मोक्षहेतुत्वव्यवष्टेदबोधनादिति बोध्यं । उक्तार्थे हरिसंमतिमा
ह । तद्रक्तमिति । तत् । नादात्मकरूपेण तदप्रतिपादकं शास्त्रे अपवर्गं स्पष्टं स्यात् । ह्येतद्रूपयोगीत्यर्थं हेतु
गर्भं विशेषणमाह वा प्रत्यानामिति विविक्षितमिति । अपनयनार्थकसत्त्वं नास्ति तेन प्रत्ययेवास्मिन्
लर्मकापनयनसाधनं यतस्ततो मोक्षद्वारमित्यर्थः । मनः श्रुतौ पतादीनामिव याक्यं दृष्टवेत्तस्योप
योगादिनिभाषः यतः सर्वविद्यानां मध्ये पवित्रमनो धिविघ्नं विद्यामुपवर्धयन् रादीप्यत इत्यर्थः । तथा
चोक्तं निष्ठां च सामर्प्यं नृणां पवित्रं मद्गुणं यो व्याकराणं निराहुरिति । इदमिति सद्धिसोपानपर्वणां मध्ये
इदं मध्यमं पदस्थित्यधिकरणमित्यर्थः । अत्र स्फोटोऽस्तीति तद्विषय्यासः । नानिष्प्रत्यः सततचिन्तानवा
निति यावत् । केवलं पराख्यां अनुपश्यतीति योगजधर्मेण प्रत्यक्षीकरोतीत्यर्थः । तथा च योगित्वसिद्धे
किमवशिष्यते न त्वज्ञान इत्यर्थः । तद्रक्तं भगवति द्वादशेनादनिर्पणं नंतरं यद्वा स न पात्रं न्योति
नो मूलमात्मनः । इत्यक्रियाकारकासंयुक्तायां स पुनर्भवमिति भावः । अतीकत्वा सिद्धिरिति पंचमोऽंशः ।

राम
२३५

बलवत्प्रत्ययविभागस्यापि सापेक्षत्वेन नात्यन्तासंख्यशब्दंगादिवदलोकत्वमिति सञ्ज्ञा सत्त्वो नु यो भागा
विसञ्ज्ञा सत्त्वदेन्या बहुरिक सत्त्व परेणानादिशब्देनेत्यर्थः न्यायस्तु समासवादे प्रपञ्चितः उत्पत्तिविनाश
प्रतीतिसाक्षिकं वर्णानामनित्यत्वं तादृशवर्णयकस्फोटस्युपगमेन स्यादिति तत्त्वप्रसंगस्याशङ्क्य
समाधानपरत्तपाम्बुसमवतारपत्तिः नन्वेति वर्णज्जातीनामितिः वर्णानां तद्वृत्तिकत्वादिजातीनां चेत्यर्थः
नस्यादिप्रतिप्रपञ्चभावः उत्पन्नो नष्टो वा ककार इत्यादिप्रतीतेः ककारादिवर्णानां तत्त्वः स्फोटस्तद्वृत्तिजातिवै
स्यस्यादिमत्वेन विषयो वाः अत्र पावनसंभवति द्वयोरेव नित्यत्वाज्जायमाना पास्तस्याविषयबाधेन भ्रम
त्वापत्तेरिति। तादृशप्रतीतेः अत्र तत्त्वदृष्ट्यापत्तौ त्वाहवोपुसंयोगेनिकादिप्रतीतीनां ककारो गकार इत्यादि
बुद्धीनां भ्रमत्वापत्तिरिति। तथाश्च तासि प्रापेणोपपत्तौ नित्यमकल्पे भ्रमत्वाप्रसंगान्न च तन्मतेपि क
त्वदीनां लौकिकमिषयत्वा नुपपत्तिः तद्वृत्तिजकश्चोन्नतसमवेतसमवायस्य लौकिकसन्निकर्षस्याभावादिति वा
अतन्मते कत्वदीनां वायुसंयोगवृत्तिधर्मत्वेन कत्वसाक्षात्करोमीति प्रतीत्या त्वसमवेतव्यञ्जकसमवाय

स्वेवसंस्पर्शतोयगमेनलौकिकविषयत्वानपापात्तादृशानेकमनीतीनां अमत्वकृत्यनापेक्षेनस्यस्यना
यास्वौचिसात्। आरोपेसनिनिमित्तान्सरगामितिन्यापात्। मसंतुनन्मनहस्यमवतारणीपेननुससम
वेताभियंजकगतसमवायसंसंबंधतानकेताप्यादृतेत्यत आहकल्पितानामितिकल्पितानांसमवा
यसंबंधेननदृष्टीनामप्युक्तसंबंधेननत्रकल्पितानांवापुसंपोगगतधर्मविशेषाणासुपाधित्वमुक्त
त्वादप्रकारकप्रतीतिजनकत्वमित्यर्थः अधिकंत्वमेवस्यतेदृष्टान्तस्फुटीकरणपरीक्षासकमत
माह। उदात्तत्वादीतिः आदिनानुदात्तत्वपरिग्रहः उदात्तत्वानुदात्तत्वपीः परस्परविरोधादुक्तमेवेन
तत्संज्ञाया आवर्णा भेदश्चनदतिसत्वेनेकत्वेवास्यातदेवतुनसंभवतीपातस्यैकत्वादिसादिनित्यत्वे
प्रसाराणमाहः तच्चेतिनित्यत्वमेकत्वंचेत्यर्थः प्रागपोगादिनिः। अविषयत्वापोगादित्यर्थः बाधिकेतिव्य
क्तभेदप्रतीतिर्बाधिकेत्यर्थः प्रागसत्त्वे सतोसादि। स्वाधिकरणसमयध्वंसवत्संबंधावच्छिन्नप्रतिपोगि
ताकाभाववत्तावच्छिन्नकासिकविशेषणतासंबंधनपायाहपर्थः द्वितीपादिसरासंबंधंस्वरुक्त

संबंधेनसचत्वास्तन्यातिप्रसंगः अतएवेतिअसुभवविकृद्धत्वादेवेत्यर्थः प्रत्यपोत्तानंयवहारः शब्दप्रपो
गः नसञ्चासगमपितरसुक्तलोपापारस्यवा। तथाचसेव प्रतीतिर्वर्णानिसत्यसाधिकेत्यत आह उच्यते
तत्त्वेति अभिव्यक्तिविशिष्टत्वं। नद्विषयत्वं। तथाचतादृशप्रतीत्याभिव्यक्तिनिबृंशर्णानिरपितविषयि
मेविषयोन्निपतेनतस्यनित्यिषंवरणादुनित्युमितिनसाः निससाधिकेतिभावः ननुवरणाभिव्यक्तिजनकः कं
ठतात्वाधमिधानस्योच्चारणपदाधोतचर्णोसतिजनकइत्यत्रकिंप्रमाणं किंचवरणा निसत्यवा
दिनामुस्यचनेवर्णोचरणमुसादपतीत्यादिप्रपोगादृष्टाएवेतिनासुभवविरोधोपीत्यत आह। किंचे
तिः उतसादेरित्येदिनाविनष्टोचवर्णादुतिप्रतीतिसाक्षिकविनाशः परिग्रह्यते। परंपरयास्वाश्रयध्व
नियोग्यत्वन्पयानातिरिक्तेतिवर्णानिससाधिकेत्यर्थः ननुस्फोटानिरिक्तेनितदर्थः तेः स्फोटानं
गीकारात्तानसधर्मोससादेस्तादृशप्रतीत्याचारोचवगाहनेभ्रान्तत्वापतिरतश्चह परंपरयावरो
ति। स्वाश्रयसंपोगावगाहिन्यालोहितः स्फटिकइतिप्रतीतेर्यथानम्रमत्वं तथास्याअपीतिभावः अ

भ.स.
१७७

वशिष्यतस्तस्योत्पन्नो वर्ण इति प्रतीतिरिति शेषः ननु तादृशप्रतीतिर्नयमेन परंपरासंबंधविषयवक्तव्य
नेगोरवमत आह परं त्विति अनिरिक्ते निश्चयेत्यर्थः तथा चानेकवर्णं तद्वत्सादृश्यमापेक्षयान्प्रतीति
नियमतस्तद्वत्संबंधावगाहि त्वकल्पने वल्लघीयसीति भावः यदि चरत्स्थले च निनेपसंस्थानपादे च
तदोत्पत्तेस्तद्वत्परंपरासंबंधेन वर्णनिष्ठता तत्रैव च मानाभाव इत्याशङ्क्य निराचष्टे न चैवैर्ग
पार्थक्येन च नैरनुभवादिनिभावः हित्वसमवधानादपि तत्सत्त्वं तद्वत्तद्वत्साह तद्वत्सादृश्यं
शब्दोक्तभिधानजवायुसंपोगादेरित्यर्थः वर्णानुत्पत्तेरिति वर्णानभिप्रेत्येति त्वर्थः दर्शनादिनिष्ठ
शित्तानसामान्यार्थः सत्त्वादिति तथा च पार्थक्येनानुभयमानायाः प्रतीतिर्जिह्वाभिधानुक्तं
वायुसंपोगादेर्हेतोश्च सत्त्वात्तद्वर्णानभिप्रेत्येति त्वर्थः नैयत्यमित्युक्तसंबंधविषयेकप्रतीतिर्नैराका
धेनिभावः तत्रैवेति वर्णस्थले च न्यसत्त्वादिनस्त्वेत्यर्थः विपरीतगौरवमिति स्वकारणवत्तज्ज्ञा
यमाने च नौवर्णसादृकसामग्राः प्रतिबंधकत्वकल्पना ध्वन्यकल्पनप्रयुक्तत्वाद्यवापेक्षया वि

राम
१७७

परीतगौरवग्रन्थेयावत्। तेषां प्रतिवर्णानित्यतावादिनामीमांसकानामित्यर्थः एवं चेति उक्त्यादीनां
वर्णावृत्तित्वेत्यर्थः प्रतिबंधेवेति पराभिमतसमाधिसमाधेयप्रतिपादकमुत्तरं प्रतिबंधितत्वेत्यर्थः तथा
च तत्र मीमांसकैरुक्त्यादिप्रतीतेः प्रमात्वेयः समाधिसंश्रितः सत्त्वास्माभिरप्यनुसर्तव्य इति भावः
तथा चास्वदवाक्यस्फोटस्वीकारेन किंदाधकमिति फलितं नन्वेतत्कल्पेपदानामसत्त्वेन मीमांसकसि
द्धान्तविरोधः तथा हि व्रीहिभिर्वृत्ते सन्नपागेन द्रव्यमात्रासेपे व्रीहिर्धृतिर्नियमार्थो व्रीहिभिरेव ता
म्येति तत्र व्रीह्यभावेनैकमंगलः प्रारब्धकाम्यकर्मणश्च लोपोभाभ इति प्रतिनिधिरूपादीयते ॥
व्रीहित्वस्य शतमुपलक्षणत्वेन प्रतिनिधेरपि श्रोतवत्तत्र प्रतिनिध्यापादानेन द्वाव्यास्वदार्थान्तर
छानास्तिसादृशलोपायनिःसीवारकरणकक्रियाया अन्यत्वात्क्रियानप्रतिनिधीयते इत्यनुप्राति
निधीयत इत्येति युक्तिभाषाया उच्यते इत्युक्तं एवं चेत्तच्छागमासभेते सन्नक्रियापापृच्छागद्वेरासंबंधः प्रो
तोहिती पाश्र्वात्म्यस्य साक्षात्प्रतिपादनात् श्वेतगुरास्यनुचासीपः सः तत्सामानाधिकरणपात

स्यनिर्गुणस्यद्रव्यस्यतिरधिकरणास्यगुणस्यवासंभवात्तन्वेनगुणस्यच्छागसंबंधमुपजीव्येवत्रिपासंबंधा
 त्प्रतिप्रतिपादिनद्रव्यसंबंधाद्वाक्यप्रतिप्रतिपादिनगुणसंबंधस्यद्रव्यसंबंधोत्पत्त्याभावेऽस्यगु
 णकच्छागप्राप्त्यभ्युपेतननुष्वेतगुणयुक्तोमेयः प्रतिवाधापत्तेः तस्यचाखंड्यपक्षेऽसंभवात्स्वमेवत
 रपदार्थनिबंधनमीमांसात्यायासंभवोपिऽन्रस्वऽस्फोटस्यैवभवत्ततेऽस्वदार्थत्वेनयेनकस्यवाधोभ
 वेदितिचेत्ऽन्रनरुऽन्रसंवाक्यादस्वऽनतदर्थोच्चरेत्वागवयन्यायेनपदपदार्थावायोद्वापाभ्या
 कल्पिनदपदार्थमादापप्रतिनिध्याघादानस्योपपत्तिः ऋषीणां तत्वायां वचो धेयित्वभतेन वस्तु
 ताव्यवहारासंभवाच्चवहाराकासेऽतिदुर्गिततत्त्वसदृशेस्तेतानाप्रकारः पदतदर्थानोव्यवहित्यमाराण
 त्वान्ततद्वचोभिः पदपदार्थानां वास्तवसत्त्वं वाक्यार्थस्यापितदापेक्षिकमेव परमार्थदशायां सर्व
 स्यापि व्यावहारिकस्यासत्त्वादितिः नैयायिकास्तु सर्वमिदं वर्णनानित्यत्वे संभवेतन्नेव तु प्रमाणाभावः
 शब्दमात्रस्याकाशसमवायिकारणकत्वात् भित्तिदंडसंयोगादीनां ध्वन्यात्मकशब्दप्रतीवकं दृष्टिस्थान

वाचमिधानस्यापि वर्णनमकशब्दं प्रसन्नयव्यतिरेकाभ्यां निमित्तचावधारणञ्च एवं च तादात्म्यसंबंधे
 जन्यभावस्यप्रतियोगितासंबंधेन ध्वंसत्वावच्छिन्नं प्रतिहेतुतयोच्चरितवर्णस्य सारान्तरितस्याप्रती
 तेर्नष्टोवर्णरनिप्रतीनेष्वस्वाव्यवहितोत्तरवर्णस्यैवनाशकताकस्यते प्रतियोगितासंबंधेन योग्य
 विभुविशेषगुणताशंप्रतिससामानाधिकरणपक्षाव्यवहितपूर्ववर्तित्वोभपसंबंधेन योग्यविभुविशेषगु
 णस्य हेतुनापास्तनादिस्थलेकमत्वाच्चकंदतोत्वाघमिधानस्य चकत्वादिकमेवकार्यतावच्छेदकं नतु
 दूरार्गभिव्यक्तित्वेनो रवानातचलोकिकविषयितयाकत्वमेवतदवच्छेदकं वाच्यमिति नगौरवमिति वा
 च्यं तया सति कोलाहलाप्रसृप्तसंगान् नहि कोलाहलप्रसृप्तकत्वादिविषयकं येन नन्तो किक विषयि
 तायाः कार्यतावच्छेदकघटकतासंभाव्येन किंचेचमधुसादकदंशदेरपितदभिव्यक्तित्वस्यैवकार्यता
 वच्छेदकत्वापत्तौ घटादीनामपिनित्यतायतिरिति बहुव्याकोपः नचसतस्वाभिव्यक्तिरितिसांख्यमता
 वच्छेदकत्वापत्तौ घटादीनामपिनित्यतायतिरितिः बहुव्याकोपः नचसतस्वाभिव्यक्तिरितिसांख्यमता

५७
१७६

अथरादृक्तापतिरिच्छेवेतिवाच्यं तन्मनस्वाप्यापातमनोरमत्वात्। तथाहि। अभिव्यक्तिः सत्यसतीवानाद्यः।
घटानुसृतिदशायां घटस्येव तस्याभ्यसृत्वा घट इति प्रतीत्यापत्तेः अभिव्यक्तैरप्यभिव्यक्तंगीकारेन तस्याभ्य-
विकार्यत्वेन सत्त्वाद्भूतदोषोद्भूतः स्वः अत्येव सिद्धांतव्याघातः युक्तितोत्येन यदा यो न रस्याप्युत्पत्तिरिति सिद्धेति
ति। किंचोत्पत्तो घटो न घट इति प्रतीत्या घटादीनां मनिसत्त्ववदुत्पत्तः ककारो न घः स इत्यवित्यस्य राप्रती-
त्या ककारादीनां मनिसत्त्वमेवावधार्यते। कत्वादीनां संपोगधर्मत्वेन दुरुपपादमेव। वरणां समवेतत्वेन श्रो-
त्राग्राह्यत्वप्रसंगात्। न चोक्तसन्निकर्षादेव न तस्य सोपतिस्तथा सति शब्दत्वादिप्रत्यक्षानापत्तेः न च तस्य
बंधस्य ककारेण शृणोमीति प्रतीतौ भाने प्रमाणमस्ति शब्दं शृणोमीति प्रतीतेः समवायविषयकत्ववदुक्तप्रतीते-
रपि न द्विषयकत्वेनोपयते। समवायांशे सर्वत्र तादृशप्रतीतीनां भ्रमत्वमित्यपि न वरणां समवेतत्वस्य तत्र भ्र-
मगमेन विषयावाधानात्। एवं च वरणां नामनेकत्वेन तत्रोदात्तत्वादिप्रतीतिरपि स्वरसतः संगच्छत इति दृष्टान्त-
दोषि स्थमेवः एवं च वरणां प्रागभावध्वंसात् प्रमाणसिद्धानामपि तपितुमशक्यत्वात् तत्कल्पनागोरवमपि

राम
१७६

न च वरणां नित्यतावादिमते सोपंगकार इति प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिस्तस्यास्तज्जातीयत्ववयत्वेनोपपादनेन
तज्जातीयोपमितेवाकारः स्यादिति वाच्यं यत्र प्रत्यभिज्ञायांगत्वादेर्जातित्वेन भानं तत्रैव तस्यास्तज्जाती-
योपमित्याकारेण नु खन्येण तत्र सोपमित्याकार इत्यभ्युपगमात्। तज्जातीया भेदावगाहिन्यास्ते
देवोपधर्मिन्याकारायाः प्रत्यभिज्ञायाः सर्वसिद्धत्वाच्च। तस्माद्दृष्टान्तस्य स्फोटस्य वाचकत्वमसंभ-
व इति कमेव। स्फोटस्य च न्यतिरिक्तत्वाभावाच्च पोगशास्त्रादित्यनिर्परां तपासना र्थमेवेति प्रागुक्तप्रा-
प्यं सत्त्वं स्फोटस्तु प्रागेव निरस्त इत्यनुपपत्त्यवच्छिन्नवरणां वाचकत्वं सुस्पष्टमिति वदेति इत्यमिति। प-
र्वोक्तप्रकारैरित्यर्थः पंचवेति वरणां पदवाचात्वं न पदाखंडवाक्यभेदभित्ता इत्यर्थः इति भयणसारदर्पणे
लक्षितस्फोटनिर्परां क्रमप्राप्तेर्जातिस्फोटमित्यनेनावससा संगतिवत्सुचयति। न तत्करीत्या स्फोटातिरिक्तव-
रणां नाम सत्त्वात् तदुक्तजानेवाचकत्वविचारः काकदेन परीक्षासमो न आह अप्रभाव इति। हकारगकार-
यो रभेदे साधकमाह। स्फोटस्यैकत्वादिति। तदभित्ताभित्तस्य तदभित्तत्वनियमेन हकारगमेकस्फोटाभित्त-

म.प.
१८०

गकारेन नृभेदावगादि बुद्धेः प्रमात्वापत्तिरित्यर्थः अनापनेत्येति अभेदादेव च तद्वशाभेदावगादि बुद्धेः प्रमात्वा
नुपपत्तेरित्यर्थः ननु वर्णात्मकस्फोटस्वेकत्वेऽपि गत्वादिविरुद्धधर्माद्यासमसकभेदप्रतीतेर्नानुपपत्तिः या
मात्तुतुतस्पावर्णे कवादिमते ह्यपास्तमेवेत्यत आह किंचेति उपाधित्वाभिमतगत्वादीत्यर्थः आद्ये
स्फोटोदेगत्वाभ्युपगमपक्षे तदेव गत्वमेव ननु गत्वादेर्वर्णधर्मतया भेदेन कथं तस्य तदात्मकत्वमत आ
ह वर्णनियतावादिभिरिति मीमांसकादिभिरित्यर्थः अनिरिक्तेति धर्मधर्मिणो रभेदाभ्युपगमादि
त्यर्थः गौरवमिति गकारादिप्रतीतीनां गत्वादिविशिष्टगकारादिविषयकत्वेनोपपत्तिसंभवादिनि
भावः अतस्फोटोदेगत्वाद्यतभ्युपगमकस्य इत्यर्थः विरोध इति गादिप्रतीत्यनुपपत्तिरित्यर्थः गत्वा
न्यधर्मस्य स्फोटादिति वेन तद्विशिष्टविषयकपक्षे तस्य अनुपपत्तिरिति भावः वायुसंयोगवृत्तौ निखमते। ख
तिवृत्तौ निमतान्तरे। पूर्वोक्तरीत्या तादृशैवेजासां रोपेण प्रतीतेः सपपादत्वादाह। आरोप्येति भ्रमत्वा
योगादिनिःसाक्षात्संबन्धेन प्रमात्वापत्तावारोपितसंबन्धविषयकत्वे प्रमाणाभावादिनिभावः ननु

राम
१८०

रिक्तानेकवर्णकल्पनाये स पातादृशप्रतीतितां भ्रमत्वमेव न्याय्यमत आह। अस्तुवेति तथा च धर्तेव
प्रतीतेः प्रामाण्यनिर्वाहसंस्फोटकल्पनयेति भावः नस्य संयोगस्य। अतीन्द्रियत्वमिति लौकिकविषयता
पुन्यत्वमित्यर्थः दोषः बाधकमित्यर्थः प्रतिबंधोत्तरपत्तिः धर्मवदिति यथातीन्द्रियमात्रं प्रति धर्मत्वस्य सा
क्षाकारविषयव्याप्यत्वं त्वयानस्वीक्रियते तथातीन्द्रियसंयोगगतविशेषस्य मपायीत्यर्थः यद्यती
न्द्रियस्येन्द्रियकत्वमत्यन्तासंभवदुक्तिकं न दानादृशं वेजात्यस्य स्फोटाधर्मत्वमपि न येन प्रत्यक्षानुपपत्तेरि
ति भावः ननु कत्वादिवर्णधर्माणां मतीन्द्रियत्वेऽपि ता न लक्षणायाकादिप्रतीतेर्न भेदेन बाधकाभावादि चे
न्न ककार इति प्रत्ययेकत्वं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायेन कत्वांशे लौकिकविषयत्वावगाहनेनोक्तप्र
कारसंभवात् शंस्फोटात् नितानांतरोत्पन्नपीतत्वं पश्यामीति प्रत्यक्षानुभवः शेषविशेषस्य तादृ
शविषयता निपासकत्वकल्पने गौरवादिनिविभावनीयं उपसंहरति नस्मादिनि कत्वादिविशिष्टविषयक
साक्षात्कारानुपपत्तिप्रमाणसंभवादित्यर्थः संत्येवेति त्वदभिमतस्फोटा निरिक्ताः कादयः संत्येवेत्यर्थः परमि

ति। किं त्विदं यः गौरवादिनि। ततश्च भेद भिन्नाने तशक्तिकल्पने गौरवादिस्यर्थः ननु तावच्छर्गागतपद
 वादि जान्यनुगतीकृतेष्वेकस्या एव शक्तेरभ्युपगमान्नानात्वप्रयुक्तगौरवमन्त्याह। न्याहृत्य
 धिकरणो नित्यायस्तु नामार्थानि नृपणो प्रयंचितः ननु तादृशजातो मानाभावो तन्त्याह। हरेरप
 दमितीति अनुगतधर्मविना सकल्पतादृशपदेष्वेकाकारतादृशप्रतीत्यनुपपत्तेरित्ताभावः नन्वेतुग
 तप्रतीतिमानस्य जातिसाधकत्वे विभुत्वादेरपि जातित्वापत्तिरनः कारणतावच्छेदकत्वादित्ते
 वतस्सिवाद्यातदभावात्प्रकृतकथं तस्य जातिवमतन्महर्ष्युपस्थितित्वावच्छेदेनेति कार्यता
 वच्छेदकप्रदर्शनादिदं। अवश्येति। अस्य तावत्पदानां तेन धृतित्वेन हेतुताया व्यभिचारण
 संभवादिति वः प्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरिति। अनुगतप्रतीत्यवच्छेदकत्वयोरित्यर्थः वर्णानुपूर्व्य
 ति। तादृशजात्यभिगंजकत्वेनावश्यकस्यातयेत्यर्थः निर्वाह इति तथा चावश्यकप्रतियुतपर्ववृत्ति
 तावच्छेदकताकानुपूर्व्यवानुगतमतीति कारणतावच्छेदकत्वयोः संभवेन तदपविशिष्टपदोप

स्थितित्वेन हेतुत्वमन्यथा सिद्धेरिति भावः अन्यथा सिद्धायनेरिति। तच्च सेषा प्रत्यक्षादिप्रमाणविरो
 धादिति भावः ननु जातेः शक्तत्वे जातित्वं शक्ततावच्छेदकं वाच्यं। तस्य च नदितरावृत्तिविशिष्टसक
 लतद्वृत्तित्वनृपतया तत्वा संभवे गौरवादन्त्याह। तादृश्येनेति। अभेदेनेत्यर्थः तथा च नोक्तदे
 धर्तृतिभावः एतत्तत्त्वमभिहितं प्राक्। जात्योरिति। तयोः पदयोरेककारसकारविसर्गघटितत्वा
 विशेषादसत्त्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकसुरस्त्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजात्योरेकर
 स्यात्सवसतायां विनिगमकाभावात्ततो विसृज्यमाणवोधानुपपत्तिरित्यर्थः वाशब्दस्य पक्षान्तर
 रूपत्वमन्यथा करोति। वाच्यं इति। अवधारणे इत्यर्थः भेद इति। तथा च नृवर्णानोपपन्नानुप
 वीवत्सहस्रण्येन सत्त्वविशिष्टोपस्थापकतावच्छेदकजाते निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वसंबन्धेन रविश
 यसत्त्वादित्युपपन्नानुपपत्त्या एव जकनपातदभावान्नतसरः पदसत्त्वविशिष्टवोधापत्तिरेव मन्य
 थाप्योतिभावः मूलतारमंदवादित्यनन्तारमंदशब्दो धर्मपरो तथा च पथावर्णानां नित्यैकत्वमनेवि

जानी पवायुतात्वाद्यभिधानसत्वेनारत्नादिता भेदप्रतीतिस्तद्दृष्टिर्यः वर्णजनिस्फोटमभिप्रेत्यशं
कते सारेन त्विति। जातेरिति। अर्थबोधकजातेरित्यर्थः प्रत्येकेति। पदं तर्गमत्ततद्गोचिपस्यर्थः
वृत्तेयेपि। अर्थबोधायतिरिति। तदभिधेयं जकवर्णसदिति भावः। योगार्थतपेति। स्फुटत्यर्थस्मादि
तिष्ठस्यमाणवपवमुत्पत्त्यर्थः सतेनेति। तस्य दघटकयावहणं भिद्यतजातेर्वाचकत्वांगीका
रेणेत्यर्थः सवेदापदाप्रवणोपि। परास्मिति। जातेः सनातनत्वेऽप्युक्तस्य लेख्यं जकासमवधानात्तद
भिद्यतमाभावेन बोधस्यापादपि नुमशक्यत्वादिति भावः। ननु वर्णजातिरप्येव पदघटकपावह
णं गतजातीनामेवार्थबोधकत्वं मुपगंतव्यं। तन्न चान्यवर्णगतजातेरन्यवर्णानभिधेयत्वात्ततद्दृ
ष्टं स्वभिधेयं जकोवाच्यस्तथा चोक्तदोषस्तदवस्थेन वेत्यत आह अपेभाव इति उक्तदोष इति। न या
चदृष्टत्वात्स पसोताश्रयणीय इति भावः। तत्रेति पदेवाप्येव। न स्याः पदत्वादिति जातेः व्यासज्यवृत्ति
त्वस्येति। पर्याप्याख्यविलसरासंवेधेन हतित्वस्येत्यर्थः। तनुजातेः समवेतत्वेनैव सार्वत्रिकतया क

यमेतस्याः पर्याप्तत्वमत आह। धर्मिग्राहकेति। धर्मवर्ती जातिस्तद्ग्राहकं मानं पदस्य वाक्यत्वस्य दवाच
कत्वानुपपत्तिस्तद्वत्त्वादित्यर्थः। प्रत्येकवर्णाविश्रान्तजातेर्वाचकत्वस्योक्तदृष्ट्या कवसितत्वेनासंभवा
द्वाचकत्वानुपपत्त्या कल्प्यमानापदत्वादिति। यदि पुनः प्रत्येकविश्रान्ता स्यात्तदा न सिद्धिरेव न स्याद्
चकत्वानुपपत्तेरप्येव हारादतस्तत्साधकमेव न स्यात्प्रत्येकसाधकमेवं चानेकव्यक्तभिधेयत्वे स्यात्
नेकव्यक्तिपर्याप्तस्येति भावः। चकत्तत्त्व घटादिप्रत्येकव्यक्तो घट इति सर्वसिद्धप्रतीत्या व्यवहारेण
च सिद्धानुघटत्वादेः प्रत्येकमानवृत्तित्वेनैकवर्णो घटपदादिव्यवहारो येन पदत्वादेः प्रत्येकवृत्ति
ना स्यात्किं नुपदशब्दः पदं न पकार इति चेत्परीत्यमिति तादृशजातेः पर्याप्तत्वमावश्यकं पदत्वेन प
र्याप्तं जातित्वादित्यनुमानेन प्रयोजकमनुकूलनकाभावादिति विभावनीयं। इदं पुनरिहावधेयं। अ
नेकव्यक्तभिधेयत्वे स्यान्नुपत्यं वच्छिन्नवर्णाभिधेयत्वं ततः सरोरस इत्यादावर्थभेदबोधानुपप
त्तिः। स्वचपरोक्तार्थस्यैवायं पदं वः। आनुपूर्वीवर्णोपविशेषणविशेष्यभावव्यत्यासः परं न निरिच्यते। अ

५५४
१८३

तस्मात्प्रिममंयसंगतिरिति। व्यसनेनयेति व्यस्यत्यप्यतिपदायोर्वर्णोऽस्यभिप्रेत्याह। ध्वनिवर्णयोः
ति। वर्णानां ध्वनिनेयस्यादभेदोपचारो नरवपश्यशायामथगौरित्यत्रकः शब्दइति प्रेम्नेलोकेयवाध
कवेन गृहीतो ध्वनिवर्णात्मकः समहृदसर्थकमपवाप्रतीतपदार्थको ध्वनिः शब्दइत्युक्तमिति भा
वः शेषार्थइति। प्रकृतकारिकोत्तरादुपार्थइत्यर्थः। वर्णो ध्वनिव्यवहारे संमतिमाह। उक्तं हीनिकाव्यप्र
काशे इति। इदमुक्तमिति शेषेति व्यंगोवाच्याइ ध्वनिर्वैधेः कपितइति ह्यनित्यास्यावसरइति शेषः
रहोद्व्यंगेति। स्यादन्त्यं यद्यंगं न ह्यंजकवर्णात्मकशब्देत्यर्थः नत्वेतावता प्रबंधेन पदत्वादेर्जाति
त्वस्य तद्वाचकत्वस्य च व्यवस्थापनमफुल्लं पुरुषार्थानुपयोगित्वादित्याशंका समाधानपरमयाम
लमवतारयति। अनुकासेति। सावाचकत्वेनाभिमता जानिः केनि योजनी। सत्योऽशब्दस्य सत्यत्वं काल
त्रयावाध्यत्वं। तद्विपरीतमसत्यत्वं पर्यवसितार्थमाह न ह्यतीति। ततश्चतुपलक्षितमित्यर्थः परमा
यं ब्रह्मण्यतीनां वैशिष्ट्या संभवान्। अतएव जगत्कर्तृत्वादीनां तदुपलक्षणत्वमामनेतीति बो

राम
१८३

ध्यंजातिरिति तद्वद्वारविषयइत्यर्थः असतोपाधीति व्यक्तीनामुपाधित्वं च वस्तुतस्कस्या अपि जाते
नानाप्रतीतिजनकत्वं। तदवच्छिन्नं तदुपलक्षितमित्यर्थः इत्यशब्दे निगादिशब्देत्यर्थः गुराविपाश
दानां जात्यवाचकत्वादपवादव्यात्मकोपशब्दस्तद्वाच्यमित्यर्थः मीमांसकैः शब्दस्य द्रव्यत्वोपगमान्
शब्दस्वरूपतयेति। श्रुत्या ताकशब्दरूपतयेत्यर्थः द्वेवं श्रुतीवेदितव्यइति श्रुतेः अप्रमाशयः तस्मादे
तस्माद्वाऽऽत्मन आकाशः संभूतइत्यादितैर्निरीयकश्रुतौ ब्रह्मणो जगदुपादानत्वप्रवृत्तादुपादेयस्य वा
पादानाभिन्नत्वस्य लोकप्रसिद्धत्वात्तार्थयो रपि स्वाभिन्नोपादानाभिन्नत्वेन परस्परभिन्नत्वे सुस्पष्टं
कप्रतीत्यमानजगतो नेह नानां स्तीति श्रुत्या बाधे दृढे वाधितार्थप्रतीते रधिष्ठानसंते कतिसेन कति य
म्यत्वेनावशिष्यमाण ब्रह्मणः सदृशस्य साक्षात्तनुमशक्तयोपलक्षणी भूतनपनामतिनपरा
द्वारा मज्जानेशास्त्वस्योपयोगइति। कथमिति संगच्छतामित्यनेनात्वेन पर्वपरविरोधादिनिभावः मि
थ्याज्ञाननृपापास्त ज्ञानसंस्कारनृपापाजातित्वासंभवादाह अविधेकइति। अविधाकल्पितइत्य

म. षः
१८४

यः धर्मविशेष इति। अतएव विचारणाद्यधर्म इति। तद्वक्तित्वादि विचारणाय विशेषेति यस्यान्तरमिति तत्राद्यमत्र
भेदेनार्थद्वयस्याप्याकरस्थितत्वात् पूर्वपरविरोध इति भावः। वस्तुतस्तु गवाद्युपाध्वच्छित्तसत्तात्वं
वर्गेत्यादिव्यवहारविधायकमद्वैतदर्शने च गवादेरवच्छेदकस्याभावात् सत्तायां विशिष्टसत्तात्वं न
नीतिर्धर्मत्वेनैवावस्थानादिसर्पपरतयापि विरोधः। सुपरिहृत इति बोध्यं। यद्यप्यविशेषेणार्थाविषये
स्वैरवस्थानज्जातिरूपस्यैव ह्यमुक्तं तथापि नादात्मकस्फोटकत्वेण सत्तायां पुरुषार्थपरं परपोषण
त्वमिति मकस्येतु साक्षादेवेति तस्यैव मुख्यत्वमिसाशयेन मूलमवताररूपमिति मेवेति। अयमात्मानः स
मित्यादि अतिसिद्धयुक्तस्य तत्र साजातिरित्यनेनोक्तमेवेत्यर्थः। मत्ते इत्यमिति। पूर्वोक्तप्रकारेण। अथ
वाचकत्वेभ्यः प्रकृत्यादिभ्यः पृथक्कियमाणा। अतएव नित्यं न। उपधिवितिर्मुक्तं। अतएव वासरम
विनाशियः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यतीति स्मृतेः सोपाधिकस्यैव विनाशप्रतिपोगित्वात्। शब्द
तत्त्वशब्दपदं न पस्याप्युपलक्षणं तेन नाम न पोषादानं यत न ब्रह्मेवेति विशेषणसंगतैवकारेण ब्रह्म

राम
१८४

वासरमविनाशियः स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यतीति स्मृतेः सोपाधिकस्यैव विनाशप्रतिपोगित्वात्
शब्दतत्त्वशब्दपदं न पस्याप्युपलक्षणं तेन नाम न पोषादानं यत न ब्रह्मेवेति विशेषणसंगतैवकारेण ब्रह्म
तादात्म्याभावोपविशेषणयोगाव्यवच्छेदशब्दतत्त्वत्वात्पित्वावच्छेदकव्यापकत्वं बोध्यते। प्राज्ञः प्र
कर्षेण कथयति। ब्रह्माभिदेन जानेतीति वावदिति तदर्थः। तत्र शब्देयादानत्वस्य मंत्रांतरे गगने प्रसिद्धे
कथं ब्रह्मणस्तदुपादानत्वमिसाशंकायामाह अयमर्थ इत्यादिनाम न पे इति। अनेन जीवेन तस्मान्न
प्रविशन्नाम न पे व्याकरवाणीति अतिसिद्धेत्यर्थः। ह्यपीति नाम न पात्मकं व्यवपवसमं ह न पेत्यर्थः।
तत्रास्यैव ह्युपमयेन पस्येवेति। आकाशाद्यध्यात्मकार्यस्यैवैत्यर्थः। नाम्न इति। तदा च कश्चिदस्यापीत्य
र्थः। न देवः ब्रह्मेवः तत्त्वमुपादानमित्यर्थः। तस्मादेतस्माद्वा आत्मन इत्यादि श्रुतेः शब्देन नानाकाकाशीपा
दानत्वेप्यवसानादपोरप्युपादानं ब्रह्मेवः अतएव तपोः परस्परमभेदसिद्धिः। सोपादानं ब्रह्मा मित्त
त्वात्। तच्च ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे विकारित्वापत्तिः। जागदितद्विवर्तन इति वदता मूलकृते वसमाहित

मःबः

१८५

त्यात्। तथा च व्यावहारिक प्रातिभासिक पदार्थे निरासेन असाव्रहेव परिशेषी क्रियत इति शङ्कस्य वा
 र्थः ननु ताना त्वस्य सर्वेष्वपि विषयावेक्यं न तस्य तपोलाकानामत आह। प्रक्रियांश इति प्रकृतिप्रत्यय
 पंचकोशदिष्ववहारांश इति त्वर्थः अविधेति। मलिनसत्वात्तानविलाससंबन्धे त्वर्थः तथा च ब्रह्मातिरिक्तत्वे
 नासतामपि तेषां यार्थकोन प्रतीतिरधिष्ठानात्तानकृते वैति तथा च दधिष्ठानात्तानंतत्त्वित्वेति रिति भा
 वः यद्वा ननु तादृशब्रह्मज्ञानेक्यं शास्त्राणां मुपयोगो न आह प्रक्रियांश इति। प्रकृतिप्रत्ययादिभ्युत्था
 दंतत्त्वित्वर्थः अविधेति। तथा च पंचकोशदिन्यायेन शास्त्राणां मुपयोगो ननु तज्ज्ञाने साक्षादुपयोग इति
 भावः अविधेवोपवर्णयत इति वाक्यपदीपानंतरमुपायाः शिष्यमाणां नोवालातामुपलक्षणाः अ
 सत्तेव त्वनिष्ठित्वात्ततः समीहत इति श्लोकः समारंभात्तु भावानामित्यस्य पूर्वाहं नुचछादिदर्शनाद्वो
 कः परिच्छिन्नो वसीयत इति। तदर्थस्तु यथा घटादिकं दृष्टालोको विश्वप्रपंचः परिच्छिन्नः किंचिन्निककाण
 तानि रूपककार्थतावत्वेनानुमीयते॥ एवं भावानामाकाशादीनां। समारंभादिति। सम्पगारं भोजनं यस्मा

मभावप्रधानश्च निर्देशः तद्व्यतिरेकतुल्यादित्यस्यार्थः भावोपादानत्वादिति पावत् । तादात्म्येन वा हेतुस-
मारंभादिति शाश्वतं निसमपि ब्रह्म आदिमत्सकारणकमिव अवसीयत इत्यनुषज्यते परिणाम्युपादन-
त्वेन स्मिन्नभ्युपगम्यमाने विकारित्वप्रसंगशंकारणकमिव । अवसीयत इत्यनुषज्यते परिणाम्युपा-
दनत्वेन स्मिन्नभ्युपगम्यमाने विकारित्वप्रसंगशंकावस्तुनो न तत्प्रसक्तिर्विवर्तोपादानताया एकंगीका-
राद्व्याप्येति भासिकभुजंगस्येवेति भावः । अनादिब्रह्म शाश्वतमिति पाठस्त्वन्यत्र विशेषणोपादानवै-
यर्थ्याप्यानादिरणयः ननु नादेपि ब्रह्मव्यपदेशस्य प्रापशोदर्शनस्य रूपाणां नुपपत्तिरदभेदज्ञान-
संपादनवैयर्थ्यमत आह यद्वैवेतीति । तथा च प्रकृते ब्रह्मपदस्य स्वप्रकाशन्य ब्रह्मपरत्वान्नोक्तानुप-
पत्तिरिति भावः । तमेव भांतमित्यस्य । न तत्र सूर्योभातिन चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भाति कुनोपमगिरिति
पूर्वादेः श्रुतीमुल्लेखं पददिस्य गतं तेजोजगद्वासयतेति समित्यादिस्मृतेरपि । खपरप्रकाशकत्वं च नि-
ति । न तत्र प्रकाशकत्वे मानमुक्तं स्वप्रकाशकत्वं च स्वभिन्नाप्रकाशत्वे सति प्रकाशयत्वं स्वात्मकनित्यज्ञानविष-

यत्त्वमिति पावतु निसंविज्ञानमानंदं ब्रह्मेति श्रुत्या ब्रह्मणो निसत्तानां जदस्व न पस्व प्रतिपादनात् प्र
 हृतश्रुतिः स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्तुं युक्त्यो न मेति श्रुतिश्च प्रकाशत्वे पराप्रकाशत्वे च न दभ्य
 यते सूर्य इत्यादि श्रुतिश्च मानमधिकमत्यन्तानुसंधेयं स च यतीति एतदस्वप्रकाशपदयोः पर्या
 यत्वबोधयतीत्यर्थः तत्राचक्षाति एतद्वदिमते उपाधिति रासद्वारा श्रुतब्रह्मणः स्वप्रकाशस्वरूपे
 रायुषा योपयोगिनिज्ञाने व्याकरणस्योपयोग इति सिद्धं नोदरणीदेवादिमते यथोपयोगस्त्वप्य
 पपादिने प्राकृतिकिचेति श्रुतिवद्वाच्यं यं प्रचारार्थमित्यर्थः अनेन यावसाने महत्त्वमिति न
 सात्मकं तदित्यर्थः मंगलादीनि मंगलादीनि मंगलांता निमंगलमध्याति च शास्त्राणि प्रथं तदिति भाव्य
 कारोक्तश्रुतेरिति भावः पूर्णत्वमखंडानंदत्वं अप्रतिहते स्थित्वानेन नयेरा नन्तति श्रुत्वा यन्
 यप्रचारेण विषयसिद्धये इति बोध्यं तात्वा श्रीपणिवाक्यालमनुत्तरे यापिकोतीरपि मीमांसा
 नयमाकलय्य च मया सम्यक्तेदर्थो अप्रसिद्धासा रतां बुधजनः सीकृदमा लोकतां यन्ति

आसमलीमसोनमुकाल्पार्थवोधसमः १ आसीकूर्मगिरौ धरासुरवरः श्रीवध्नामः कोविदेवेदाने
 पुविनोदमजरिरिति ख्याता स्तियुक्तिर्मितिः तत्सु नृहरिवध्नमः समकरोत्सद्युक्तिमरापुञ्चलं श्री
 मश्रीमद्वरासारदर्पणमिममोदायविधावताम् २३ सेसितायो दिनमोदहेतवेभ्यस्तोभ्यं
 सोपिबुधांतपैचइत्याकलयोभयमत्रयुक्तिप्रमारासिद्धं समुदाहृतं मया ३ सर्वोप्यर्थोबुधैः स्पष्ट
 पद्यपीह तपापिमेतत्सदभांशेति वितताममताकेनवाप्यते ४ इति श्रीमकूर्माचलाभिजनोत्प
 भातीपोपतामकश्रीवध्नभात्मजहरिवध्नमविरचिते भषरासारदर्पणोद्वाहः समाप्तः सुभम
 त्क॥ संमत १८६५ मीविभादौः क्रीनपसे १२ वारकीहपै मोहनकायेयसीप्यासमत

